

**XIINXALA AFOOLAIFI FAKOOMII WADAAJA
DHAABBACHUU OROMOO KAMISEE: AANAA JILLEE
DHUMMUUGAA**

HAYILUU TAAKKALAA AYYAANAA

**YUNIVARSIITIIADDISABABA, KOLLEEJII,
NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOTAA,
JORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAANOROMOO,
OGBARRUUFU FOOKLOORII**

**HAGAYYA, 2009/2017
FINFINNEE**

**XIINXALA AFOOLAAFI FAKOONMII WADAAJA
DHAABBACHUU OROMOO KAMISEE AANAA JIILLEE
DHUMMUUGAA**

HAYILUU TAAKKALAA AYYAANAA

GORSA: MULUGEETAA NAGAASAA (PHD)

**WARAQAA QORANNOO ULAAGAA DIGIRII
LAMMAFFAA (MA) AFAAN OROMOOFI OGBARRUU
BARSISUU GAMISAAN GUUTTACHUUF MUUMMEE
AFAAN OROMOO; OGBARRUUF FOKLOORIIF
DHIYAATE**

**YUNIVARSIITII ADDIS ABABA, KOLLEEJII,
NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOTAA,
JORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII
MUUMMEE AFAAN OROMOO; OGBARRUUF
FOKLOORII**

**HAGAYYA 2009/2017
FINFINNEE**

Yuunivarsiitii Addis Ababa

Dhaabbata Qorannoo Digirii Duraatiin Booddee

Waraqaa Qorannoo Ulaagaa Digirii Lammaffaa (MA) Afaan Oromoofi Ogbarruu Barsiisuu Guuttachuuf Qophaa'e Hayiluu Taakkalaa, Mata Duree 'Xinxala Afoolaafi Fakkoommii Wadaaja Dhaabbachuu'Oromoo Kamisee Aanaa Jiillee Dhummuugaatti gaggeeffameen Sadarkaa Yuniversiitiin kaa'e guuteera.

Koree Qormaataa:

Qoraa Alaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Qoraa Keessaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Gorsaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Axereera

Qorannoon kun Naannoo Amaaraa, Godina kamisee, Aanaa Jiillee Dhummuugaatti gaggeeffame. Kaayyoon isaas raawwii afoolaafi fakoomii wadaaja dhaabbachuu xiinxaluudha. Qorannoo kana gaggeessuuf wanti qorata kana kakaase raawwiin sirna wadaaja kanaa maaliif akka barbaachise, hubachuu; duudhaalee aguugamaa deeman ifa baasuudha. Akkasumas ergaa afoolawwanfi fakoomii wadaaja dhaabbachuu xiinxaluudha. kanamalees, qorannoowwan kanaan dura aanaa kanas ta'ee godina kana keessattis akka aanaa kanaatti dhimma barsiifata Oromoo irratti bal'inaan hojjataman waan hin argamneef adeemsaafi gosoota duudhaa hawaasa Oromoo aanaa kanaa qorachuu barbaadaniif ka'umsa gochuuf yaadameeti. Kanaaf, qorannoon kunis iddoo hiri'ina kana cufa jedhamee kan gaggeeffamedha. Iddaattessuu miti carraatti gargaaramuun dhiira kudha lamaafi dubartiin lama filatamaniiru. Kunis iddaattessuu akkamta fayyadamuun yommuu ta'u. Maloonni funaansa ragaa qorannichaaf oolan, immoo afgaaffi, daawwannaa fi sakkatta'a barruuleeti. Ragaaleen tooftaa kanaan guuraman immoo mala ibsa akkamtaan qaacceffamaniiru. Arganannoon qorannichaa immoo sirni wadaaja dhaabbachuu dagatamaa deemuufi amantiin dhuunfatamuu. Sirnicha Keessatti dhiirri caalaatti qooda fudhachuufi duudhichi akka jajjabeeffamu maanguddoonni fedhii qabaachuudha. kanamalees duudhaaleen Oromoo naannichaa hedduu akka ta'e bal'inaan hubatameera. Argannoowwan kanneen gargaaramuun sirnichi adeemsa isaa bifa suur- sagaleefi barreeffamaan qophaa'ee dhaloota dhufuuf godaambaa keessa kaawwame sirnichi akka hinirraffatamneef gargaara. Yaadni furmaataa immoo, jaarsoliin biyyaa, itti gaafatamtoonni aadaafi turizimiifi namoonni dhimma kana irratti qorannoo geggeessan hundi sirna wadaaja dhaabbachuu kana keessatti sirnoonni jiraniifi afoolli akkasumas meeshaalee kabaja ayyaanichaaf oolan xiyyeeffannoo itti kennamuun funaanamanii kaa'amuu akka qaban yaboo qorannichaa keessatti ibsamaniiru.

Galata

Qorannoo kan akkan hojjedhuuf nuffii tokko malee yaadafi ogummaa qabaniin cinaa ko dhaabbatanii na naggargaaraa turan gorsaa koo Dr.Mulugeetaa Nagaasaa nan galateeffadha.Itti aansuun hojii qoraannoo kana irratti odeeffannoos ta'e yaadaafi maallaqaan akkasumas hojii barreessutiin nagargaaruufi najajjabeessaa kan turte haadha manaa koo Dirribee Barjaa galanni koo guddaadha.Akkasumas qaamota kallattiinis ta'e alkallatiin qorannoon kun akka galma ga'uuf odeeffannoo naaf kennaa turan, Wajjira Aadaafi turizimii aanichaa, Waajjira Kominikeeshinii aanichaa, Waajjira Taatewwaniifi Waajjira Barnootaa aanichaaf galanni koo daangaa hinqabu.Dhumarratti maatii koo akkan sadarkaa kanarra ga'uuf bu'uura naaf ta'an Abbaaa koo Obbo Taakkalaa Ayyaanaa, Harmee koo Aadde Warqinesh Yaadataa, Obboleewwan koo hundaaf, akkasumas, hiriyoota koo yaada naaf hiraa turan B/saa Fayisaa Addunyaa,Akkasumas beekaa aadaa ta'uun odeeffannoo ani barbaaduufi kan ofii hin beeknemmoos dabarsaan akkan argadhu gochuun kan cina koo dhaabbataa ture obbo Ammee Xayyaariif galanni koo guddaadha.

Jibsoo

Abbagaar:	jaarsa biyyaa kan eebbisu, abaaru; hinikaa hidhuufi hiiku.
Addaannoo:	Dhadhaa muudaf ta'u.
Buuqqachuu:	Dibachuu
Ciqiree:	okolee
Dakkara:	urgooftuu
Du'aayii:	Eebba yookaan kadhannaa
Gandoo:	Gargaaraa inaay(ergamtuu)
Harkee:	fallaana
Inaay:	ayyaantuu wadaajaa
Jabaasuu:	Eebbisuu
Kaaddamuu:	Keessummeessuu Kadhannaa; qarshii namaaf kennuu
Kadir :	maqaa guyyaa sanbataaf akka amantii muslimaatti kenname
Laddaa:	Sukkaara
Lazaa:	Taliiloo dhugaatii sirna wadaajaaf naqamu
Liqaa:	gosa wadaaja ta'ee bifa aadaan kan eebbifamuufi faarfamudha yookaan
Magan :	Sodaachisu, safeeffachuu
Muraada:	Fedhii
Musbaa :	meeshaa callee yookaan mukarraa hojjetamu ta'ee, maqaa Rabbii lakkaa'uun Ittiin yaadatanidha.
Nadhoo:	Dubartii
Nuruseen :	maqaa akka amantii muslimaatti guyyaa kibxataaf kenname
Qambaxa:	Jimaa
Qaraasisuu:	Barsiisuu
Qoodhii:	Wareega wadaajaa (horii, nyaata, dhugaatiifi kkf)
Suubii:	Ganama, obboroo, barraaqa.
Wadaaja:	gosa barsiifataa ta'ee, sirna adda addaa qopheeffachuun kan dhimma itti ba'udha yaadachuuf lakkaa'amu
Zayyaruu:	Harka fuudhuu
Shukurii :	galatoomi

Gabaajee

I/G/W/A/T: Itti gaafatamaa waajjira aadaafi turizimii.

I/I/G/W/A/T: Ittaanaa Itti Gaafatamaa Waajjira Aadaafi Turizimii.

I/G/W/T: Itti Gaafatamaa Waajjira Taatewwanii.

I/G/A/J/Dh: Itti gaafatamaa aanaa jiillee dhummuugaa

O/W/B: Ofiisera waajjira bulchiinsaa

W/A/T/A/J/DH: Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Jiillee Dhummuugaa

Baafata

Qabiyyee	Fulla
Axereera.....	i
Galata	ii
Jibsoo	iii
Gabaajee.....	iv
BOQONNAA TOKKO: SEENSA	1
1.1. Seenduubee.....	1
1.2. Ka’umsa Qorannoo	4
1.3.Kaayyoowwan Qorannichaa	4
1.3.1. Kaayyoo Gooroo.....	4
1.3.2. Kaayyoo Gooree	5
1.4. Barbaachisummaa Qorannicha.....	5
1.5. Daangaa Qorannichaa	5
1.6. HanqinaQorannichaa.....	6
1.7. Haala Naannoo Qorannichaa.....	6
1.7.1Aadaa Uummata Aanichaa	7
1.7.1.1.Aadaa Fuudhaa Fi Heerumaa.....	7
1.7.1.2Aadaa Nyaataa	8
1.7.2.Iddoowwan Hawwata Turiizimii Aanichaa	9
1.7.3. Hidda Dhalootaa fi Quubsuma Oromoo Aanaa Jiillee Dhummuugaa	10
1.7.3.1. Shanan Jiillee	10
FAKKII 1. KAARTAA GODINA KAMISEE	11
BOQONNAA LAMA: SAKATTA’A BARRUU	13
2.1.Yaaxinaalee Fookloorii	13
2.1.1.1. Afoola	15
2.1.1.2. Meeshaalee Aadaa	15
2.1.1.3. Aartii Duudhaa.....	17
2.1.1.4. Duudhaa Hawaasaa	18
2.2.Maalummaa Wadaaja dhaabbachuu	19
2.2.1. Kadhannaa	23

2.2.2. Hiikkannaafi Falannaa.....	23
2.2.3. Raawwii wadaajaa	23
2.2.4. Sirna Ayyaaneffannaa Wadaajaa.....	24
2.2.4.1. Kabaja Sirna Ayyaaneffannaa.....	24
2.2.4.2. Yeroo Raawwii Sirnaa	25
2.3. Yaaxxinaalee Fakkoommii.....	25
2.3.1. Fakkoommii Gochaan Argaman.....	27
2.3.2. Fakkoommii Mallattoon Argaman	27
2.3.3. Fakkoommiifi Beekumsa.....	28
2.3.4. Fakkoommii Abjuu.....	29
2.3.5. Fakkoommii Laguu.....	30
2.4. Yaaxxinaalee Qorannoon Kun Bu’uureeffate	31
2.4.1. Yaaxina Haalawaa (contextual Theory)	31
2.4.2. Yaaxina Tajaajilaa (functionalism)	31
2.4.3. Yaaxxina Caaseffamaafi Hiika wantotaa(structural and semiotic approaches)	32
BOQONNAA SADII: MALA QORANNICHAA	35
3.1. Saxaxa Qorannoo	35
3.2. Iddattoofi iddaattessuu	35
3.3. Malleen Odeeffannoon Ittiin Funaanaman.....	36
3.3.1. Afgaaffii.....	36
3.3.2. Daawwannaa.....	37
3.3.3. Qaaccessa Dookumentii	37
3.4. Mala Qaaccessa Odeeffannoo	37
3.5. Naamusa Qorannoo	38
BOQONNAA AFUR:	39
XIINXALA RAGAALEE WADAAJA DHAABBACHUU.....	39
4.1. Wadaaja LiqaaDhaabbachuu.....	39
4.1.1. Yoomessa Wadaajaliqaa.....	39
4.1.2. Hirmaattota Wadaajaa liqaa.....	41
4.2. Adeemsa Raawwii Sirna Ayyaaneffannaa Wadaajaa	42
4.2.1. Adeemsa Sirnaan duraa	42

4.2.2. Yeroo Raawwii wadaajaa	43
4.2.2.1. Wadaaja Liqaa Qe'eetti Raawwatu.....	43
4.2.2.2. Wadaaja liqaa Malkaatti gaggeeffamu.....	48
4.2.2.3. Faaruu	49
4.2.2.3.1. Faaruu Nabii	50
4.2.2.3.2. Faaruu Nuruseen	51
4.2.2.3.3. Faaruu Kadir.....	52
4.2.3. Raawwii Wadaajaa booda.	53
4.3. Gosa Nyaataafi dhugaatii Wadaaja Liqaa	54
4.3.1. Gosa nyaataa Wadaaja Liqaa.....	54
4.3.1.1. Affeellaa.....	54
4.3.1.2. Akaayii.....	54
4.3.2. Gosa dhugaatii wadaaja liqaa	55
4.3.2.1. Taliiloo	55
4.3.2.2. Abashii	55
4.3.2.3. Buna	56
4.4. Seera Inaayii fi Namuusa Wadaajaa.....	56
4.5. Torban wadaajafi qaaccessa isaanii.....	57
4.5.1. Mijuu Jabaa.....	58
4.5.2. Dhalee	58
4.5.3. Buna qalmaa	59
4.5.4. Korma jabaa.....	60
4.5.5. Marqaa	60
4.5.6. Qambaxa jabaa	61
4.5.7. Hurrii jabaa	61
4.6. Uffannaa Wadaajaa	63
4.7. Meeshaalee Wadaajaa liqaa dhaabuuf gargaaran	63
4.7.1. Ulee siiqqee	63
4.7.2. Ciqiree	64
4.7.3. Qorii.....	64
4.7.4. Dibbee.....	64

4.7.5. Harkee.....	65
4.7.6. Itillee.....	65
4.7.7. Musbha	65
4.8. Qaaccessa urgooftuu sirna wadaajaa.....	66
4.8.1. Dakkara.....	67
4.8.2. Harrittii	67
4.9. XiinxalaFakoomii wadaajaa.....	68
4.9.1.FakkoommiiSiinqee.....	68
4.9.2. Fakoomii Buna Qalaa	68
4.9.3. Fakoomiikorommii	69
4.9.4. Fakoomii Foon kormaa.....	69
4.9.5. Fakoomii horii qalamee namoota gumaa walirra qaban haraarsuuf ta’u.....	70
4.9.6. Fakkoommii Mijuufi Urgooftuu.....	71
4.9.7. Fakoomii margaafi dhalee	72
4.9,10.Fakoomii Musbha.....	72
BOQONNAA SHAN: GOOLABA, ARGANNOOFI YABOO	74
5.1. Goolaba	74
5.2. Argannoo	75
5.3. Yaboo	76
Wabiilee	78
Dabaleewwan	

Baafata Gabatewwanii

Gabatee 1.1.Qooddattoota ayyaana wadaajaa.....	42
Gabatee1.2.Meeshaaleefi uffannaa walii gala wadaajni ittiin kabajamu	66

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

1.1.Seenduubee

Uummanni Oromoo sabaafi sablammii Itoophiyaa keessaa isa guddaa yoo ta’u, saba afaan kuush dubbatan jalatti ramadama. Uummanni kun bal’ina lafaafi baayyina uummataan Gaanfa Afrikaa keessaa tokkoffaa akka ta’e walmama hingaafachiisu. Yaada kana cimsuun Asafaa (2009:12) yoo ibsu, “Afaan Oromoo Afrikaa keessatti afaanota gurguddoo sadii, Arabii, Swaliifi Hawusaatti aanee afaan sadarkaa 4tti dubbatamu ammoo Itoophiyaa keessatti afaan ummata %40 oliin dubbatamu, afaan duraati” jechuun ibseera.

Gama biraatiin immoo jaarraa tokkoo oliif mootummaaleen Itoophiyaa yeroo adda addaatiif bulchaa turan aadaafi seenaa Oromoo kana karaalee adda addaatiin daddabsanii himuufi barreessuu bira dabrani akka badu gochaa turan. Aadaafi seenaa Oromoon qabu kanas kan ofii godhatanii ittiin ofbeeksisaas turanii jiru. Kana ilaalchisee Jeylan (2006:265), “Through the creation of modern Ethiopian state the Abyssinians eventually subjugated the Oromo in a political system reminiscent of Ethiopian colonialism in the rest of Africa,” jechuun ibsa. Akka barreessaan kun ibsutti tooftaa siyaasaa bareedaa Oromoon qabu jalaa dabsuuf shira xaxamaa ture ta’uu addeesseera.

Uummanni Oromoo Itoophiyaafi Oromiya keessa qofa osoo hintaane naannolee biyyattiin qabdu keessaafi biyyoota biroo keessas ni jiraata. Isaan keessaa naannoo Amaaraa keessatti kan argaman hawaasa Oromoo walloo kamiseeti. Oromoon uummata aadaafi seenaa mataa isaa qabu. Aadaafi seenaa isaa kanaslabata itti aanuuf dabarsuun hanga ammaatti aadaa isaan boonaa jiraatudha. Aadaan calaqqee eenyummaa saba tokkoo ta’ee kanneen akka aadaa nyaataa, uffataa, fuudhaafi heerumaa, ateetee, seera abbaa dhiiraa, seera abbagaarfi duudhaalee ittiin bulan keessatti haammatedha. Sirnoota heerman keessaa sirni bulchiinsa abbaa dhiiraa immoo uummata Oromoo godina kanaa biratti iddoo guddaa qaba. Kunis sirna ittiin geggeeffamu qaba. Akka itti gaafatamaan taatewwan aanaa jedhetti, godinni sablammii Oromoo Kamisee naannoo Amaaraa keessatti kan argamu yoo ta’u, Bahaan naannoo Affaariin, Lixaangoodina Shawaa kaabaafi kibbaan Walloo Kibbaatin daangeffama.

Godinni Kamisee bulchiinsa dhuunfaa ishee kan argatte bara 1992 A.L.H.dha.Erga hundooftee Aanaalee shanii fi bulchiinsa magaalaa lamatti qoodamuun kan bulaa jirtudha.Isaanis:AanaaJiilleeDhummuugaa,Arxummaa Fursii,Dawwee Haarawaa, DawaaCaffaa, Baatee, bulchiinsa magaalaa kamiseefi bulchiinsa magaalaa Baateeti. Moggasni maqaa aanaalewwan kanaa callisee kan moggaafame osoo hin taane seenaa mataa isaanii danda'e qabu.

Aanaaleewwan godina kana keessatti argaman keessaa aanaan Jiillee dhummuugaa isa tokko yoo ta'u, magaalaa guddittii godinaakan taate Kamisee irraa km 62fi Finfinnee irraa km 253 fagaattee argamti.Bal'inni aanichaa hektaara 62,735 dha.Aanaan kun karaa kaabaa aanaa Arxummaa Fursii. Karaa bahaa mootummaa naannoo Affaar, karaa kibbaa goodina Shawaa Kaabaa keessatti kan argamu aanaa qawaat. Karaa lixaan goodina Shawaa Kaabaa keessatti kan argamu aanaa EfraataafiGidimiitin daangeffama.Aanaan Kun bal'ina lafa isheetiin,Aanaa Baatee,Dawwaa Caffaafi Arxummaatti aantee sadarkaa sadaffaarratti argamti.Gandoota baadiyyaa19 fi bulchiinsa magaalaa tokko ofkeessaa qaba.Uummanni aanaa kanaa harka dhibba keessaa harki 85 uummata oromoo yoo ta'u, harki 14 uummata Amaaraafi harki 1 uummata Argobbaafi uummata biroo kan of keessatti qabateedha.

Baayyinni uummata aanichaas dhiirri 50937 dhalaan 48903 ida'amni 99840 ta'a jedhamee tilmamama.Akkasumas,Aanaa kana keessa amantii adda addaatu jira.kanneen keessaa amantiin Islaama %97,amantiin Ortodoksiin %2.7,amantiin pirotestaantii immoo %0.3,yommuu ta'uakkuma Oromoota iddoo biraa aadaafi barsiifata mata isaanii qabu.Aadaan isaan qaban kunis kan uummata Oromoo iddoo biraa wajjiin kan walfakkaatuufi adda isaan taasisus ni qabu.(Madda:Waajjira Bulchiinsaafi Istaatiksii Aanaa Jiillee Dhummuugaa)Haaluma kanaan duudhaa isaanii yeroo dheeraaf kuufatanii ittiin jiraataa turan keessatti afoolaafi fakoomii adda addaa dabaalee kan kabajuufi ibsachuu danda'an ni qabu.Yaada kanas hayyoonni akka armaan gadiitti ibsaniiru. Barsiifanniaadaa waan hedduu of keessaaqaba. **ፌ.ቀ.ዳ (1991:13)“...ሀገረሰባዊ ልማድ በሚል ወስጥ አራት ዐበይት ርእሰነገሮችን የሚያትቱ መጣጥፎች ይገኛሉ። እነርሱም፤ ፌስቲቫልና ክብረበዓል (ክበራ)፤ መዝናኛዎችና ጫዋታዎች፤ ሀገረሰባዊ መድኃኒት እና ሀገረሰባዊ ሃይማኖት ናቸው።** Akka yaada kanaatti barsiifanni hawaasaa waan afur of

keessaa qaba. Sirnaafi kabaja, taphootaafi bashannana, qoricha aadaafi amantii hawaasaadha. Kunis hawaasni sirnoota adda addaa kabajuun safuufi hooda qabu haala adda addaan kabajee kan jiraatudha. Sirnoota san keessaa qorannoon ko duudhaa hawaasaa afoola sirnichaa ibsan xiinxaluudha.

Sirni kan gaggeeffamu gareefi maatii tokkoon ta'uu danda'a. kunis walitti fufiinsaan dhalootaa dhalootatti darbaa hawaasa kamuu keessatti kan mul'atuudha. Hiika kanaaf galmeen jechaa Cobuild English (2001: 1242) dictionary for Advanced Learner jedhamu "Ritual is a religious service or other ceremony which involves a series actions performed in a fixed order" jechuun kenna. Yaadni kun kan ibsu, sirni amantii yookin qophii biroo yeroo dhaabbataa ta'etti osoo walirraa hincitin kabajamuudha. Barsiifanni hawaasaa kun akaakuu garagaraa qaba. Haata'uu malee, qoratichi duudhaalee hawaasa Oromoo Kamisee keessatti raawwii afoolaafi fakoomii barsiifata hawaasaa keessaa kanneen akka abdaarii, zaarii, wadaaja, jilafi kanneen biroo Oromoon qabu keessaa sirna wadaajaadda baasuun xiinxaluudha. Barsiifatni hawaasaa yeroo adda addaa keessatti haala adda addaatiin akka raawwatu Salamoon (2007:153) haala armaa gadiitiin ibsa.

Aadaa hawaasa adda addaa keessatti gochootni dhimmootaamantaa, hawaasummaa, xiinsammuufi siyaasaa itti raawwataman qabu. Gochoota raawwataman keessaa biyya keenyatti ayyaanni cuuphaa, Qillee, Mawulidaa, guyyaa dhalootaa, sirna awwaalchaa, sirna cidhaa, sirna yemmuu daa "imni dhalatu raawwatamu, sirna aangoo walirraa fuudhinsaa, ayyaana Irreechaa, Fiichee Canbalalaa (hawaasa Sidaamoo biratti) Ayyaana Muudaa (Baale Dirree Sheek Huseenitti), kabaaja ayyaana Qaalluu (hawaasa Oromoo biratti), nieeraman, jechuun kaa'a .

Yaaada olitti tuqame kana irraa karaa gabaabaa ta'een wanti hubatamuu danda'u hawaasni tokko barsiifata mataa ofii kan qabuufi isa kana yeroowwan adda addaa akka kabajachuu dandaa'aniidha.

Walumaagalatti qorannoo kun boqonnaa shan qaba. Boqonnaan tokko odeeffannoo waliigalaa kanneen akka seenduubee, ka'umsa, kaayyoo, barbaachisummaafi haala qabatama naannoo qorannichaa yommuu ta'u, Boqonnaan lama sakatta'abarruu wal-fakii yaada hayyootaan deggerame kan hammatedha. Boqonnaan sadii mala qorannichi itti adeemsifamu kanneen akka iddaattessuu, meeshaalee funaansa ragaleefi haala qaaccessa ragaalee ittiin ibsamuu danda'amu kan of keessatti qabatedha. Boqonnaan afurguutummaa

qaaccessa ragaaleeti.Boqonnaan shan immoo goolaba, argannoofi yaboo qorannichaa irraa argame gabaabinaan kan hammatedha.Kanaaf,qabiyyeen armaan olitti tarreeffamman kun akka walii galaatti haala itti aanuun bal'inaan ibsameera.

1.2. Ka'umsa Qorannoo

Hawaasni Oromoo akkuma hawaasa kamiyyuu sirna siyaasaafi safuu kabajuun ittiin dhimma bahaa dhufeeru qaba. Kanumarratti hundaa'un qorannoon kun faayidaa firiwwan fooklorii duudhaalee fi sirnoota isarraa adda hin bane.Qorannoon kun duudhaalee sabni Oromoo qabu keessaa sirna wadaaja dhaabbachuu akka aanaa jiilleetti kan jedhudha. Haaluma kanaan qorannoo kana akkan qoradhauuf sababoota na kakaasan keessaa: duudhaalee sabni Oromoo ittiin jiraatu kununsaa barbaachisaa dhabuu; duudhaaleen unka duraan qaban gadhiisaa deemuu isaanii;ragaalee barreeffamaa dhabuu;xiyyeeffannoo dhabuun dagatamaa deemuu isaanii;qorannoon kana fakkaatu naannichattis ta'e; mata duricharratti hojjetamuu dhabuufi hawaasni naannicha jiraatu hubannoo ga'aa sirnicharratti dhabuun isaan ijoodha.

Kanaafuu, haala armaan oliikana bu'uura godhachuun qorannoon kun gaaffilee armaan gadiitiif deebii kennuu danda'a jedhamee kan ka'amedha.

- Wadaaja dhaabbachuun maaliif barbaachise?
- Yoomeessa wadaaja dhaabuu maalirrattihundaa'a ?
- Afoolli wadaaja dhaabuu keessatti argamu fakkoommii isaa waliinhaala kamiin ibsama?
- Raawwiin afoolaafi fakoomii isaa haala kamiin walitti hidhatanii barsiifata ibsu?
- Duudhaaleen maalirratti hundaa'uun qooqamu?
- Fakoomiin wadaajaa maalirraa hubatamuu danda'a ?

1.3.Kaayyooqorannichaa

Qorannoon kunkaayyowwan gooroo fi gooree armaan gadii qabaata.

1.3.1. Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa Godina saba Oromoo Kamisee Aanaa Jiillee Dhummuugaa keessatti Raawwii afoolaafi fakoomii wadaaja dhaabuu qaaccessuudha.

1.3.2. Kaayyoo Gooree

Kaayyoon gooree qorannoo kanaa:

- Maalummaa raawwii afoolaafi fakoomii wadaaja ibsuu,
- Adeemsawadaaja dhaabbachuu keessatti argaman ibsuu,
- Wantota sirnichaani hidhata qaban adda baasuunibsa fakoomii isaaniin xiinxaluu,
- Wadaaja hawaasni dhaabbate keessatti ga'ee qooddattootaa adda baasuun ibsuu,
- Faaruu yookiin eebba wadaaja keessatti taasifamu tartiiba wadaajichaani ibsuu.

1.4. Barbaachisummaa Qorannicha

- Raawwii afoolliifi fakkoommii wadaaja hawaasaa amantii dhuunfatamuun aadaafi safuu abbootiisaanii irraaffachiisan duubatti deebi'anii akka ilaalan taasisa.
- Waajjirri aadaafi turizimii wadaaja raawwiin isaani hira'achaadeeme deggeruun cimsuufi afoolawwan haala tajaajila isaaniin guuranii olkaa'uun dhalootaaf akka dabarsaniif karaa bana.
- Qorattoota duudhaa Oromoorratti qorannoo gaggeessuu barbaadaniif ka'umsa ta'a.
- Faayidaawadaaja dhaabbachuun qabu, labata haaraaf dabarsuudha.

1.5. Daangaa Qorannichaa

Duudhaan hawaasaa barsiifata yeroo dheeraaf kuufatamee hawaasni safeeffatee ittiin jiraatudha. Daangaan qorannichaa raawwiilee afoolaafi fakkoomii wadaaja dhaabbachuun Oromoo kamisee keessatti argaman akka aanaa Jiillee Dhummuugaatti tartiiba isaaniifi afoolaa kanneen akka eebbaa(jabaasuu)fi faaruu akkasumas fakoomii achi keessatti argaman adda baasuun xiinxaluudha. Sababni qorannichi daanga'uun barbaachisee immoo:

1. Yeroo, humnaafi qabeenyi qorannichaaf ramadame murtaa'aa waan ta'eef,
2. Wanti hojjetamu bilchina akka argatuuf,
3. Daangaa hubannoo murteeffachuuf

4. Qorannoon fookloorii bal'aa waan ta'eef, qorannichi boqonnaalee itti aanan keessatti maalummaa wadaaja dhaabuu, tartiiba raawwii isaa, xiinxalaafolaafi fakoomii sirni wadaaja dhaabuu of keessatti hamate gadi fageenyaan qoratamee dhalootaaf akka dabarsuufidha.

1.6. Hanqina Qorannichaa

Qorannoofi qo'annoon yommuu geggeeffamu hanqina ykn mudannoo hindhabu. Kanaaf qorataan kun qorannoo kana yommuu geggeessu rakkooolee adda addaa isa mudatan ni jiru. kunis; namoonni gaaffiin dhiyaateef deebii kennuuf yeroodhabuu. Si beellamanii bakkaa dhabamuu; bilbila kaasuu dhabuu; yommuu ta'u, Rakkoo kana furuuf beellama guyyaa isaanii mijatutti beellamuun fureera. Akkasumas gaaffii kanaaf deebii deebisuun dura maaliif akka barbaadame gaafachuu. Dhimma qorannoo digirii lammaffaa guuttachuuf qorannoo geggeeffamu ta'uu isaa ifatti beeksisuun, sagaleedhaan waraabamuuf shakkii adda addaa qabaachuu, dhimmoota siyaasaa adda addaa sababeeffachuun diduu. haata'u malee ragaan funaanamu kun dhimma qorannoo qofaaf ooluu isaa amansiisuun qorannichi galmaan ga'uu danda'eera.

Kanamalees, hanqinoonni kan akka beekumsa sirnichaa dhabuu, sakatta'a barruulee walgitanii dhabuu, haala barbaachisuun raga argachuu dhabuu, maloonni qorannoo wal makanii dhiyaachuun bu'aa qorannichaarratti dhiibbaa geessisaniiru.

1.7. Haala Naannoo Qorannichaa

Akkuma daangaa qorannichaa keessatti ibsametti qorannoon kun kan adeemsifame naannoo Amaaraa godina sablammii Oromoo Kamisee aanaa Jiillee dhummuugaa keessatti. Aanaan kun aanaalee godinichaa keessa tokko yoo taa'u magaalaa naannichaa Bahiirdaar irraa km 556 magaalaa guddoo godinaa irraa km 62 fi Finfinnee irraa km 253 kan fagaattu yoo ta'u gaareniin kan kan marfamteedha. Akka Getaachoo T.(2001:5) ibsetti aanaan Jiillee dhummuugaa bal'ina lafaa heektaara 62,735 teessumni ishii immoo 10.02 kaaba keetiroosii fi 35.55 Bahaan 40.12 keetiroos irratti argamti. Itti dabaluun Getaachoo T.(2001:6) irratti ibsetti, aanaan Jiillee Dhummuugaa kun karaa Kaabaan aanaa Arxummaa Fursii, karaa Bahaan mootummaa naannoo Affaar, karaa Kibbaan godina Shawaa Kaabaa jalatti kan bultu aanaa Qawaat, Lixaan aanaa Ifraataannaa gidimiin

daangeffamti. Aanaan kun gandoota baadiyyaa 19 fi bulchiinsa magaalaa tokko qaba. Olka'iinsi garbarraa inni qabu meetira 1200-1800 ni gaha. Haalli qilleensa isaa irra caalatti gammoojjidha. Bara keessatti ho'inni isaa giddu galeessan digirii seentigireedii 23 ni ta'a. Jiidhinni lafa isaas miili liitirii 980 ta'a jedhamee tilmaamama.

Aanaan Jiillee Dhummuugaa laggeen afur walakkaatti kutanii darbu. Laggeen kun hawaasa naannichaaf qurxummii keessa bu'achuun nyaataf itti gargaaramu. Namoonni naannoo kana ballinaan hoji waan hin jaalanneef jallisiif namoonni itti gargaaraman muraasa. karaa biraan teessumni lafa ishee bu'a ba'ii waan guddatuuf qonnaa ammasuma kanmijatumiti. Haata'umalee⁵ qabatamummaa, lafichaan, gosti, midhaanii, aanaichatti, oomi shaman, keessaa: shunkurtii, xaafii, mishingaa, maashoo, saalixii, boqqolloo, bolaqqeefikkf. dh a. Akkasumas, haalli qabatama qilleensa ishee immoo badda dareefi gammoojjii (qolla)dha. (Madda. Waajjira cominikeeshii Aanichaa)

1.7.1. Aadaa Uummata Aanichaa

Akka bifa jireenya hawwaasa Oromooti aadaan iddoo guddaa kan qabuudha. Kanaaf uummani aanaa Jiillee Dhummuugaa aadaanama boonsufinama gammachiisu kan hawaasni duraanii itti gargaaramaa tureefi ammas iddoo tokko tokkotti darbee darbee itti gargaaramaa jiran nijira. Aadaawwaan hawaasni kun ittin jiraatan keessaas beekamoon kanneen armaan gadiiti.

1.7.1.1. Aadaa Fuudhaa Fi Heerumaa

Akkaataa hawaasni Oromoo ittiin jiraatu, walitti dhufuufi gaddaafi gammachuu ittiin geggeeffatu keessatti aadaa fuudhaaf heerumaa isa angafaa fi guddaadha. Aanaa kana keessattis aadaan fuudhaafi heerumaa baayyee beekkamaa fi jaalatamaadha. Aadaan fuudhaafi heerumaa kun aanaa kana keessatti bifa sadiin geggeeffama. Isaanis

Kaadhimanii Fuudhuu: Maatiin ijoollota lamaanii erga walii galanii booda gurbaan galee maatii isaatiin intala abaluu jaaladhee waan ta'eef qotii naaf deemaa jedhee itti himata. Kanaan booda abbaan gurbaa obboleessa isaa wajjin qotii deemun seeran kadhatanii mucaa isaanii fuusisu. Qotii jechuun kan warri mucaa suubiin ka'anii gara warra intalaa kadhaaf deemaniidha.

Butii: Butiin fedhii intalaa malee humnaanbutuun bultoo ijaarrachuudha. Kun kan ta'u gurbaan intala jaallate takka sababa adda addaan jalaa fuudhamuu ykn sababa hinbeekamneen nandhaba jedhee yoo yaade hiriyoota isaa mari'achuun butee ganda warraa osoo hin ta'in mana maanguddoo biyyaa kan abbagaar jedhamutti fudhatee galcha. Akka aanaa kanaatti intalli butamtee mana maanguddoo kanaa jirtu osoo abbagaar hin eeyyamin durbummaan irraa hin fudhatamu. Erga abbagaar maatii warra gurbaafi warra intaa araarsee booda cidhi godhamee seeran gurbaan durbummaa ishii fudhata. Kana osoo hin godhin durbummaa yoo fudhate akka aadaatti gurbaan sun horii 50 maatii intalaa sanii kennuu qaba. Sababa sodaa kanaatiif durbi butamte takka safuu waan qabduuf seera kana hundumaa eeguun dirqama ta'a.

Jaalalaan Sosobanii Fuudhuu: Aadaan kun aanaa kana keessatti darbee ni mul'ata. Kun fedhii gurbaa fi intalaa irratti hundaa'a. Erga ijoollen lamaan wal jaallatanii booda osoo nama kamittuu hin himin walfuudhatanii iddoo biraatti godaanu. Godaansa kana gochuuf garuu dirqama gurbaan maallaqa gahaa qabaachuu qaba. Yoo akkas hin taane rakkoo cimaarratti kufuu danda'u waan ta'eefi. Erga walfudhatanii deemanii booda waggaalamaa oliif gara biyyaatti hin deebi'an. Waggaa lama erga fixanii booda deebi'anii biyyatti galu. Saba kana waan ta'eef waliin deemmachuun yeroo ammaa kana darbee malee hafuutti jira.

1.7.1.2 Aadaa Nyaataa

Aadaan uummata Oromoo biratti baayyee beekamaafi jaallatamaa ta'e kan biraa immoo aadaa nyaataati. Aadaan nyaataa kun gosoota adda addaa qaba. Isaan keessaas beekamoon kan aanaa kana keessatti argaman kanneen aramaan gadiiti

Marqaa: Gosa nyaataa aadaa naannoo kanatti beekamu keessaa kan biroon immoo marqaadha. Marqaan kan qophaa'u daakuu irrayi. Gosti daakuu inni irraa qophaa'us garbuudha. Garbuun erga qolli irraa qullaa'ee booda ni daakama. Erga daakamee booda seeran dubartoonni beekan hojjetu. Kana booda dhadhaan itti naqamee keessummaaf dhiyaata. Marqaan kan dhiyaatuf keessummaa kabajaaf malee akkasumaan miti.

Dimmisoo: Dimmisoon nyaata aadaa kan aanaa Jiillee kana qofa keessatti qophaa'u iddoo biraa hin jiru. Kuniskan qophaa'u daakuu irraati. Daakuun erga laaffisamee booda

sataatee tolchu. Sataateen kun salixii wajjin mooyyee qulqulluu ta'etti tumama. Erga tumamee booda dhadhaan itti dabalamuun ijoollee dhiiratiif kennama. Sababni isaas nyaatichi jabina kenna waan ta'eefi. Nyaata kana yeroo baayyee kan nyaatu dhiira kaadhima ta'ee dha.

Burqumsaa: Burqumsaankan qophaa'u garbuu irraati. Garbuun kun ni tumama, erga tumamee qolli irraa ba'e ni ukkamsama. Booda garuu diriirsanii gogsanii eelee sibiilaatti akaawu. Erga akaawwamee booda xiqqoo mooyyeetti naquun qolli akka irraa ka'u godhama. Kana booda dhadhaa baksaafi dammatu itti naqama. Nyaatni kun yeroo mara kan qophaa'u miti. irra caalaa kan qophaa'u yeroo cidhaati. kana intala heerumtutu fudhatee deema.

1.7.2. Iddoowwan Hawwata Turiizimii Aanichaa

Aanaan Jiillee iddoowwan hawwata turizimmif oolan baayyee qabdi. Iddoo hawwata turizimii kana namoonni biyya keessaas ta'ee kan biyya alaatii dhufan yeroo hedduu nidoo'atu. Iddoo seenaa qabeessa ta'an keessaas beekamoon kanneen armaan gadiiti.

Hawwayituu: Hawwayituun iddoo seenaa qabeessa aanaa Jiilleetti argaman keessaa tokko yoo ta'u, magaalaa anichaa sanbatee irraa gara Bahaatti km5 fagaattee argamti. Iddoon seena qabeessaa kun bishaan daffaan uumamaan lafa keessaa kan burqu yoo ta'u, aarri ykn hurki bishaanichaa dhibeewwan akka qorraafi gogaa irraa nama fayyisuu danda'a. Namoonni daawwannaa irra darbanii akka dawaatti waan itti gargaaramaniif guyyaatti namoota baayyeetu iddoo kana deemee daawwata.

Gabaa Sanbatee: Gabayaan Sanbatee gabaya baayyee bal'aafi iddoowwan biyya keessa jiran irraa kan adda taasisu sabaafi sablammoonni adda addaa afurii ol gabayaa kana ni dhufu. Kana qofa osoo hin taane namoonni gabayaa kana dhufan uffata aadaa isaan calaqqisiisu uffataniitu. Sabaafi sablammootni afran kunneen saba Oromoo, saba Amaraa, saba Argobbaa, saba Affaari. Kunneen kun hundi isaani uffata aadaa isaan ibsu uffatanii waan dhufaniif gabayaa kanaaf bareedina addaa kenna. Karaa biraatiin baargamoowwan Lij Iyyasuun dhaabe gabayaa kana qarqara waan jiruuf namoonni biyya alaas ta'ee biyya keessaa baayyinaa gabayaa kana dhufanii daawwatu.

Mana Sagadaa Faq Abbaas: Manni sagadaa ykn Masjiidni kun namoota dur turaniin dhagaa bareedaa irraa waan ijaarameef seenaa addaa fi bareedina addaa waan qabuuf namooni baayyeen iddoo kana deemanii daawwatu. Manni sagadaa kun manneen sagadaa kanneen biroo irraa kan adda isa taassisu meeshaaleewwan dur turan irraa waan ijaarameefi haalli ijaarsa isaa kan ammaarra baayyee waan bareeduuf hambaa seenaa durii ta'ee akka naannoo sanaatti galmaa'ee jira. Sababa kanaaf namoonni baayyeen iddoo kana deemanii dawwatu.(Madda.W/A/T/A/J/DH.)

1.7.3. Hidda Dhalootaa fi Quubsuma Oromoo Aanaa Jiillee Dhummuugaa

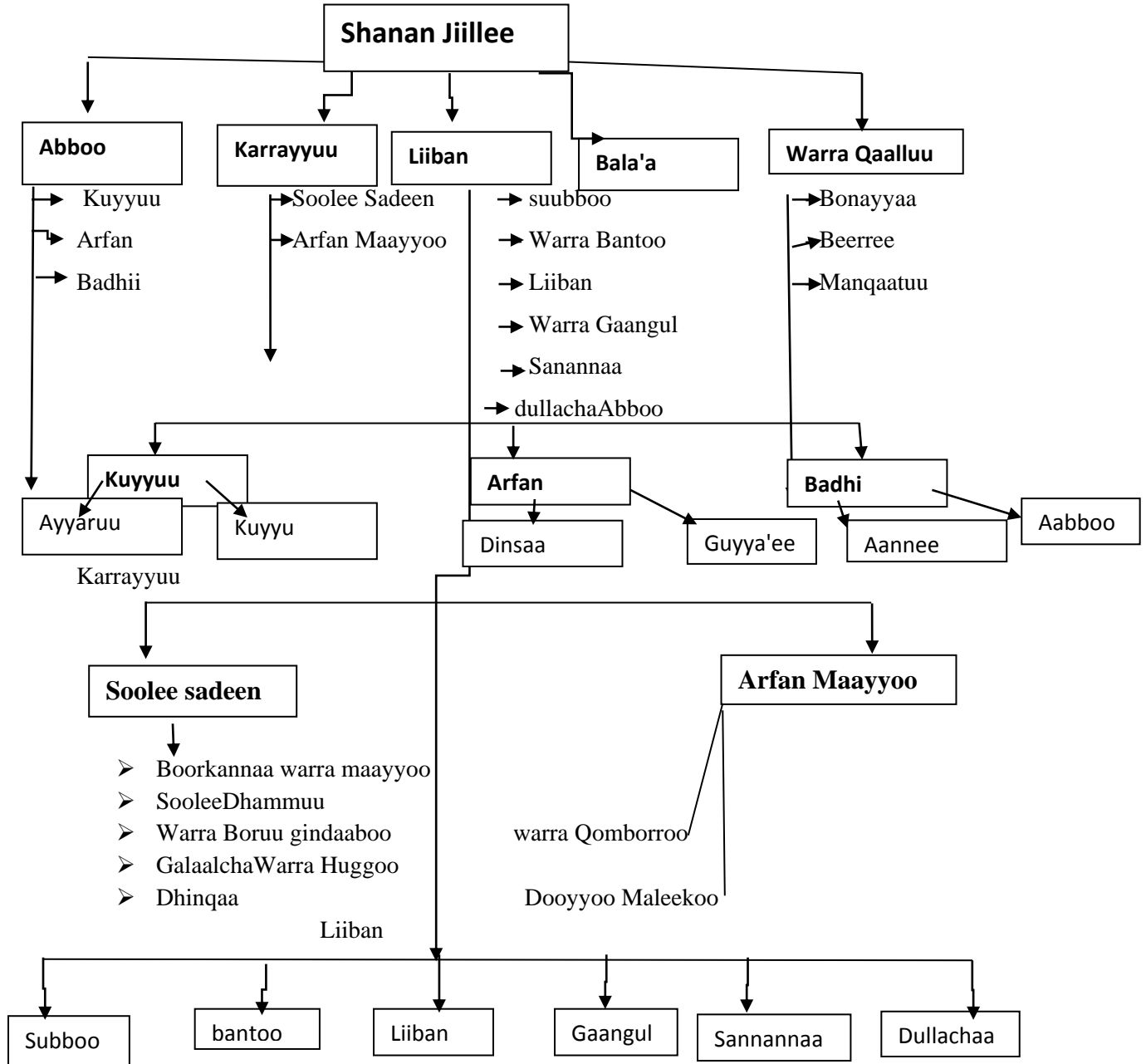
Aanaan Jiillee Dhummuugaa aanaalee godina sablammii Oromoo Kamisee jalaatti argaman keessaa tokko. Maqaan Jiillee Dhummuugaa jedhamu kan moggaafame akkasumaanii miti. Aanaana Jiillee Dhummuugaa jechoota lama ykn maqaa lama irraa moggaafame.

Jiillee: Akka Getaachoo (2001:7) ibsetti, Jiilleen maqaa namaati. Dhummuugaan immoo maqaa muka naannoo kanatti argamuuti. Jiillee namni jedhamu kun ijoollee shan qaba. Ijoollota shaman keessaa lama kan ofiif dhalche yoo ta'u sadi immoo naannoo Oromiyaa irraa dhufani isa bira jirachaa turan. Yeroo sanitti Jiillee namni jedhamu kun Ijoollota isaatis kan iddoo biraatii dhufanis akkuma ijoollee isaatti waan ilaalauuf ijoolluma isaa godhatee isaan guddise. Shanan Jiillee kun naannoo dhummuugaa jiru kanatti mana ijaarratanii jiraachaa waan turaniif kanumarraa ka'uun moggasni aanaa kanaa Jiillee Dhummuugaa jedhamee moggaafame.

1.7.3.1. Shanan Jiillee

Jiilleen ijoollota shana qabaachuun armaan olitti ibsameera. Ijoollen kun shana jiillee jedhamu. Maqaan isaanis Liiban, Bala'aa fi warra qaalluu kan guddifate yoo ta'u Abboofi Karrayyuun immoo ijoollee inni dhalcheedha. moggaasni maqaa aanaa kanumarraa argame Madda: Ragaa Caalaa Sooriifi Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16ffaa (1998). Haaluma kanaan hiddi dhaloota jiillee baballatee uummata har'a gandootaa baadiyyafi magaalatti kuma dhibbattilakkawwaman kana ga'eera. Kunis tokkoo tokkoo hidda dhaloota shanan Jiillee akka armaan gadiitti caatoon kaa'amuuf yaalameera

1.7.3.2. Caasaa Hidda Latiinsa Jiillee

Madda: Getaachoo(2001:7-10).

FAKKII 1. KAARTAA GODINA KAMISEE

Madda: www.ethiodemographyandhealth.org

Kaartaan armaan olitti mul'atu kun naannoo qorannicha irratti xiyyeeffatee hojjeta kan ibsudha. Haaluma kanaan xiyyi kaarticharratti gama mirgaan bitatti akeekke jiru godina kamisee keessaa bakka Aanaan Jiillee Dhummuugaa itti argamu kan mul'isudha.

BOQONNAA LAMA: SAKATTA’A BARRUU

Boqonnaa kana keessatti afoola ilaalchisee hayyoonni waan barreesan keessatti wanta qorannoo kanaan kallattiin dhiyaachuu qaban yaada duudhaa wadaajaa ibsan sakatta'ame dhiyaatee jira. Xiyyeeffannoo qorannoo kanaa kan ta'e raawwii duudhaa hawaasaa ibsan ilaalchisee hayyoonni maal akka jedhan as jalatti bal'inaan ibsamee jira. Kana malees, yaadiddama qorannon kun bu'uura godhatee, boqonnaa kana jalatti sakatta'amaniiru. Dabalataanis, qorannoowwan hojii kanaan walitti dhiyaatan sakatta'amuun itti dhimma ba'ameera.

2.1.YaaxinaaleeFookloorii

Fookloorii ilaalchise namoonni garagaraa yaada garagaraa kaasuun isaani nibeekama. Haaluma kanaan akka armaan gaditti yaada hayyoonni kaasan kanneen amma tokko ilaalla. Ben Dan Amos (1979:430) yemmu ibsu, "Folklore is aspher of interaction a mirror of culture, aperspective screen of personality," jechuudhaan ibsa. Yaanni hayyuu kanaa fooklooriin walqunnamsiistuu hawaasaa, ibsituu aadaatii fi ibsituu eenyummaa akka ta'e addeessa. Kanaarraa ka'uudhaan afoolli eenyummaa, maalummaa aadaa hawaasaa waliin, hidhata guddaa akka qabu hubachuun ni danda'ama. Dabalataanis, afoolli calaqqistuu aadaa akka ta'ee fi ibsitu eenyummaa hawaasa tokko akka ta'e ibsa. Hayyuun biraa immoo afoola haala armaan gadiitiin hiika. Oring (1986:1) yooibsu, "Folklor is a compound word built up from "folk "refers to some group of people," jedha. Akka hayyuu kanaatti immoo jechi folklore hiika jecha dachaa "folk" garee hawaasaa fi "lore" beekumsa gareen kun waliin qaban, beekumsa yookiin hubannoo irra caalaa kan isa durii akka ta" ee ibsee jira.

Hayyuun Tomson(1946:49),yommuu hiiku,Fooklooriin jecha lama kan "folk"fi "lore" jedhu irraa kan dhufe ta'ee,'folk'agroup of people which is more than two men and 'lore' knowledge of this group of people have in common.kan jechuun 'fook'garee namootaa baay'inni isaanii namoota lamaafi isaa ol ta'e, 'loori' jechuun immoo beekumsa garee namootaa kunniin waliin qaban ibsa.Akkasums beekumsa namni hinbaranne durii eegalee itti fayyadamaa har'a gahe akka ta'e Dundes (1965:121) haala gaariin ni ibsa.

Folklore includes myths, legend, folktales, jokes, proverbs, riddle charms, blessing, curses, oaths, insults, reforts, taunts, teases, toasts, tongue twister & greeting & leaves talking formulae. It also includes folk costume, folk dance, folk drama, folk art, folk belief or superstition, folk medicine, folk instrumental music eg. riddle tunes folk songs...” jechuun ibsa.

Akka hayyuun kun kaa’etti fooklooriin adeemsa jiruuf jireenya ilmaan namaa keessatti wantoota raawwatamaa tureefi ammas raawwatamaa jiru kanneen akka duudhaa hawaasaa, aartii, duudhaa, hurruubummaa, qorsa, uffata, aadaa, akkaataa, walgargaarsaa, himte e, hiibboo, mammaaksa, baacoo, diraamaafi kkf kan hawaasni jireenya guyyaa keessatti itti fayyadamaa turaniifi ammas itti fayyadamaa jiran wajjin walqabata.

Akkasumas hayyuun Hufford (1995:528) akkas jechuun ibsa, The folklore concepts apply not, at least but to an event in time in which a tradition is performed or communicated. Hence the whole performance or communicative act must be recorded. However recording events often amount to the root word. Akka yaada hayyuu kanaatti fooklooriin kan mul’atu barreeffamaan osoo hin ta’iin yeroofi akkaataa raawwii mataa isaa kan qabudha. Haaluma kanaan yeroo raawwii afoolaa guutummaan keessatti hirmaachuun qorachuun akka hin danda’amne ni mul’isa.

Gosoota fookiloorii hayyuuwwan fookiloorii akkaataa hubannaa isaanii irratti hundaa’ un garee adda addaatti qooduuf yaalaniiru. Isaan keessaa hayyuu Okpeho (1992:4), gosoonni fookiloorii raagowwwan, afwalaloofi kanneen unkaa gaggabaaboo qaban jedhee qooda. Itti dabaluun hayyuun Coyle (1993:978), immoo yommuu kaa’u, “Folk literature divide into four large generic areas: Folk narratives, folk poetry, songs and folk drama” jechuun iddoo afuritti qoodde lafa kaa’a. Kanuma irra ka’uun fookilooriin dameewwan adda addaa qabaachuu isaa hayyuun Dorson (1972), itti dabalee iddoo afuritti qoodde lafa kaa’a. Isaanis Afoola, Meeshaalee aadaa, duudhaa hawaasaafi aartii hawaasaati. Jechuun yommuu ibsu, yaadichi irracaalaa yaadota beektotni kennan hedduu kan ofitti hammate waan ta’eef, ibsa armaan gadiin kan taa’edha.

2.1.1. Gosoota Fookiloorii

Gosoota fookiloorii haayyuwwan fookiloorii akkaataa hubannaa isaanii irratti hundaa’ un garee adda addaatti qooduuf yaalaniiru. Akkaataan qooduu isaanii kunis yaada

fooklooriitti qajeeninaan waan hin dhiyaanneef kan hayyuun Dorson (1972), Afoola, Meeshaalee aadaa, duudhaa hawaasaafi aartii duudhaa jechuun bakka afuritti qoode iftoomina qabuuf akka itti aanutti ibsamaniiru.

2.1.1.1. Afoola

Afoolli qabeenya hawaasaa kan yeroo dheeraaf fookiloorii keessatti qoratamaa tureedha. Akkasumas afoolli afaanii dhaloota irraa gara dhalootatti darbaa kan tureefi ammas darbaa kan jiru ta'uu isaa hayyoonni gara garaa ibsaaniiru. Yaada kana deeggaruuf hayyuu Melakneh (2006:13) “Literature refers to verbal heritage if making transmitted from generation to generation by word of mouth.” Jedha. Akka yaada haayyuu kanaatti afoolli bifa himteen dhaloota irraa gara dhalootatti darbaa dhufuufi ammas darbaa kan jiru ta'uu isaa agarsiisa. Akka hayyuu Okpeho (1999), ibsutti afoolli kan afaaniin dhaloota irraa dhalootatti darbu ta'ee bifoote garagaraa qabaachuu isaa karaa garagraatin lafa kaa'a. Hayyuun kun qoqqoodinsa afoolaa karaa sadiin yoo ibsu; raagowwan, afwalaloofi hunkawwan gaggabaaboo jedhee lafa kaa'a.

Gama biraatiinis akka hayyuun Dorson(1972:2) qabiyyee afoolaa ibsutti; “... the oral literature is composed of folk narrative, folk song or folk poetry, ... Folk narrative consists, for instance, of myths, legends, folk tales, proverbs, and riddles and so on.” Akka yaada hayyuu kanaatti afoolli kan of keessatti haammatu afseenaa, sirba aadaa yookin afwalaloo waan isaan of jalatti haammatan waliin qooda. Afseenaanis kan of jalatti qabu, raagoowwan, afseena/legend, oduu durii, mammaaksa, hiibboofi kkf akka ta'e ibsa. Abbummaan afoolaa hawaasa guutuu ta'a malee kan abaluuti jechuun hindanda'amu. Dorson (1972:2), “... passed down from generation to generation orally and without known authorship.” Akka yaada kanaatti afoolli afaaniin labataa labatatti kan darbu yoo ta'u, abbaan qabeenyaa dhuunfaa akka hinjirreedha. Afoolli sirnoota adda addaa kan miidhaksufi barsiisu itti yaadameefi karoorfamee osoo hin ta'iin akka tasaati

2.1.1.2. Meeshaalee Aadaa

Meeshaalee aadaa kan jennu kan hawaasni aadaa tokkoofi afaan tokko dubbatu waliin itti gargaaramuudha. Meeshaalen kun sirnoota adda addaa bareechuu keessatti gahee guddaa kan taphataniidha. Meeshaalee aadaa kunis hawaasa afaan fi aadaa tokko qaban birattii

akkaataa fi haala itti fayyadama isaanii irratti hundaa’uun safuufi duudhaa kan ibsaniidha. Kanaaf meeshan kun sirna duudhaa keessati waan bakka bu’uufi safeeffannaa qaba.

Akka hayyuu Glasse Henery (1999) ibsetti; “Material culture is culture made material; it is inner with at work in the world. Bigning necessary with things but not ending with them. Akka yaada hayyuu kanaatti meeshaaleen aadaa kun kan wantoota garagaraa irraa hojjetamee aadaa ibsuu danda’u kan hawaasni waan hojjeteef sanaa malee kan biraatii bakka hinbuusne ta’uu isaa dubbata. Ummanni kamuu jiruufi jireenya gaggeeffatu keessatti meeshaalee adda addaatti dhimma baha. Meeshaaleen kunis aadaafi seenaa uummata sanaan kan walqabatuudha. Kunis haala naannoo isaanii irratti hundaa’uun ofumaa tolfatanii itti fayyadamu. Kana ilaalchisee Dorson(1972:2) “... material culture emphasis one techniques, skills, recipes, and formulas transmitted across the generations and subject to the same forces of conservative tradition and individual variation ...’jechuun ibsa. Yaadni ogummaafi malli meeshaalee ittiin uummataniifi kunuunsan addaa addummaa aadaan hawaasaa jidduu jiruuti kan jedhu of keessaa qaba.

Meeshaaleen aadaa kan ijaan mul’atanifi kan hafuura jedhamanii ni qoodamu. Meeshaalen aadaa kan ijaan mul’atan kun bakka bu’ama waan qabaniif hiika aadaa sanaa kennuurratti hanqina tokko illee hin qaban. Meeshaaleen aadaa kan jedhaman akkaataa itti mana ijaaran illee ni ibsa. Akkaatan mana itti ijaaran kun haalluu akkamiitu dibamakan jedhu ofkeessatti qaba. Karaa biraa immoo meeshaalee afoolaaadda addaakan akka dibbee, maseenqoo, kiraarafi meeshaalee faaruu ittiin taphachuuf gargaaran ofkeessa qaba. meeshaalee aadaa uffataa kan jirbii irraa tolfaman kan aadaan ittiin calaqqisiifamu, kan safuun aadaa ittiin ittiin kabajamu ta’uu danda’a.

Hayyuun Woodward (2007:152) jedhamu meeshaalee aadaatiif hiikaa yoo kennu, “... because objects are things that humans interact within an environment, they are part and parcel of all types of human activity. We can say that objects are any social performance, whereby people go about actively constructing and communicating meanings.” jedha. Kan irraa wanti hubatamu jireenyi dhala namaa meeshaalee aadaa waliin akka walqabatuufi meeshaaleen sochiilee kamuu keessatti qaban guddaa akka ta’eedha. Meeshaaleen kunneenis akka aadaa Oromootti gosoota garagaraa qabu. Isaanis:

Warreen Tajaajila Amantiif Oolan: Meeshaaleen tajaajila kanaaf oolaan kanneen akka caaccuu, callee, kallachaafi bokkuu faadha. Amntii Waaqeffannaa keessatti meeshaalee kana qabatanii ittiin Waaqa kadhatu. kan armaan oliitti ida'amuun dibbee, jabanaa, itilleefi kkf wadaaja dhaabbachuuf kan fayyadanidha.

Meeshaaleen yeroo waraanni biyyatti dhufu skan ittiin duulaniidha. Meeshaaleen kun yeroo waraanni hinjirres miidhagfamanii olkaawwamu. Meeshaaleen dhimma kanaaf oolan isaan kam akka ta'an Abdiin (2015:27) Ayalew (2014) waabeffachuun yoo ibsu, "Meeshaaleen kanneen akka waraanaa, cookoo, eeboo, gaachanaafi albee uummata Oromoo waliin umrii dheeraa akka dabarsan jechuun dubbata" jedha. Akkasumas kanneen muuziqaa taphachuuf tajaajilan immoo kanneen akka dibbee, xurunbaafi faaggaa fa'a.

2.1.1.3. Aartii Duudhaa

Aartin duudhaa ogummaawwan afoola humna dhageettii keessa namaa jechoota hawwataa ta'een kan yaadotaa fi ergaa ijoo ta'an dhalootaa ittiin dabarsan kalaqa hawaasaati. Kanaaf aadaa hawaasa tokkoo keessaatti aartiifi duudhan adda bahanii jiraachuu hindanda'an. Aartii duudhaa kun waan raawwatu, kan ijaan mul'atu ni hammata. Wanti ijaan mula'atuufi hinmul'anne kun kan haala ta'iinsa waan tokkoo keessatti raawwii isaarratti hundoofnee kuni kana jennee adda baasuu dandeenyudha. Aartii keessatti wanti ijaan mul'atu (visual) kan ta'e kun sochiin walqabata. Sochiin aartii immoo akkaataa walirraa fageenya hawaasa afaan tokko dubbataniifi aadaa tokko keessa jiraatan garaagara ta'uu danda'a. Akkaataa aartii sanaatti sochii qaama dabalachuun bareedina duudhaa sanaatif gumaachuu irratti xiyyeeffata jechuudha.

Akkaataa aartiin duudhaa kun itti raawwatamu keessa; waljala darbuun, bifa geengoo uumuun, sarara uumuun sochii qaamaatiin deeggaruu wajjin walqabata. Sochiin kunis immoo umurii irratti hundaa'ee kan raawwatuufi akkaataa fi gosoota afoolaa irratti hundaa'ee kan ijoollen weedistuufi namni buleessi weedisu akkaataa bilchina sammuu irratti hundaa'ee garaagara ta'a jechuudha.

Akkuma fakkiwwan halluu makoodhan faayamee waan tokko dibamee waan dibameef sanaaf miidhaginas ta'ee hiikaa namni waan sana dibe itti moggasu, afoolli immoo

jechaafi gochaan deeggarammee mul'ata. Afoolli waan nama keessa jiru bifa sagaleefi gochaatin baasanii mul'isuu wajjin yoo walqabatu, yoomessa keessatti bifa jireenya hawaasa aadaa tokko qabanii osoo irraa hinhir'isin bareechee dhalootaa dhalootatti dabarsa.(Zarihuun,1996).

2.1.1.4. Duudhaa Hawaasaa

Duudhan hawaasaa garee hawaasa aadaa tokko qabu biratti waan irra deddeebi'ee raawwatu kan hawaasni amaleeffatee wajjiin walqabata.Duudhaan irra deddeebi'ee raawwatu kun hawaasa sanaaf faayidaa kan kennu yoo ta'eedha.Duudhaan hawaasaa kun sirna qabeessaafi haala ittiin geggeeffamu ni qaba. Kana jechuun hooda, safuufi akkaataa hurrubummaa duudhaa sana keessattii raawwatu murteessaa ta'uu isaati.Karaa biraatin waan hawaasni lagatus of keessaa qabaachuu danda'a.Yaada kanas hayyoonni akka itti aanutti ibsaniiru.According to Van Gennep these kind of aritual returns have three stages: sepration, transition and reincorporation when aperson who has gone through aritual returns to society with anew status. Rites of passage are practiced in all culture, but the events celebrated vary from culture to culture. "Sims and stephens (2005:111)Akka hayyoonni kun ibsanitti, hawaasni kamiyyuu duudhaa akka qabuufi duudhaa isaa kana keessatti akkaataafi haala itti fayyadamu irratti hundaa'un garaagara ta'uu isaa xukeera. Kana malees duudha hawaasaa gamtaan wanta raawwatamu ta'ee adeemsa sadan raawwii duraa,raawwiifi raawwii booda keessa darbuu isaa haalan ifa baaseera.

Gama biraan duudhaa hawaasaa hayyuun Sims (2005:137) 'The term context tomean every thing that surrounding the text setting,peoples,situation, anything in addition to the exprassions,items,idea or objects being shared'jedha.Akka yaada hayyichaatti raawwiin afoolaa haala jireenya hawaasaa,bakka jireenyaa, amala hawaasichaafi yaadaafi wantota waliin qabu jechuudha.Akkasumas, hayyuun Baumanfi Birgis (1990:68) raawwii duudhaaleeja'atti qooduun kaa'aniiru.'context of meaning,institutional,communicative, system,social base and individual context'jedhee erga qoodee kutawwan gurguddoo lamatti ramadeera.Isaanis haala aadaafi hawaasaa(cultural and social context)ti.

Haala raawwii aadaafi hawaasummaa

Haala raawwii aadaa kan ibsudha. Kana jechuun afoolli aadaa sana keessaatti akkamitti akka raawwatamu kan ilaalatudha.Fooklooriin tokko akkamitti haala aadaa saniitiin

raawwata kan jedhudha.maal of keessatti hammata?,Akka aadaatti hiika maalii kenna ?,Damewwan afoola biro waliin akkamiin walitti firooma? Kan jedhu yommuu ta'u,inni lammataammoo duudhaa hawaasaa(social context):Abbaan aadichaa eenyu?,Amantiin isaanii maali,ga'een isaanii hoo?,Sanyiin, saalaan,afaaniin,raawwicharratti dhiibbaa maalii geessisa?,Aadichi akka dhuunfaafi hawaasaatti dhiibbaa maalii geessise? (Baumanfi Birgis.1990:68) fi (Ben Amos 1971:9): barsiifanni hawaasaa ce'umsa sadarkaa (sirna gadaa, dhaqna qabaa, fuudhaafi heeruma,...) qoricha haala lakkoofsa baraa, jilaafi kabaja ayyaanaa bashannanaafi taboota, barsiifata amantii (abdaarii, wadaaja, zaariifi kkf) kan ofkeessaa qabuudha. (Fekede, 1991:10-15)

Sadarkaawwan adeemsa raawwii duudhaa hawaasaa keessaatti haalli raawwatu isaa iddoodhaa iddootti gargar ta'uu lafa kaa'a. Adeemsi duudhaa kanaa bifa afuuraattiin haala hawaasa sana ibsuu danda'uun dhaloota irraa dhalootatti darbuu isaa bal'inaan ibsameera. Afoolla keessatti haalli qoqqoodinsi, daddarbiinsifi waan waliinqaban akkaataafi haalli inni yoomeessa uumamaa keessatti qabu xiyyeeffanaa guddaa qaba. Kana jechuun haala sirnichi eeyyamuun bakkiifi yeroon duudhan kun raawwatu milkaa'ina duudhaati jechuudha.Mikaa'inni duudhaa kan mul'atu karaa adda addaatiini kanneen keessaa tokko artii duudhaati.

Duudhaan akkaataa raawwii, yoomessa raawwii, akkaataa barbaachisummaa isaafi sirnoota of keessatti hammaturratti hundaa'uun bakka hedduutti qoodama.kanaafuu gosa duudha keessaa tokkoo filachuun wadaaja dhaabbatanii itti dhimma ba'uu Oromoo Walloo kamisee akka Aanaa Jiillee Dhummuugaatti itti aanutti haa ilaallu.

2.2.MaalummaaWadaaja dhaabbachuu

Wadaaja dhaabbachuun dhimma itti ba'uun seenaa barreeffamaa hedduu haadhabuyyu malee achii dhufteen isa saba Oromoo waliin wal qabatee kan ka'udha.Kanuma irraa ka'uun odeeffannoo barruulee muraasarraa argaman akka itti aanutti dhiyaataniiru. Yaadni toora interneetii www.handfonline.com.irraa argame waa'ee Sabni Oromoo wadaaja dhaabbatanii dhimma itti ba'uu akka ibsutti;"....indigenous costmology and healing practices of pre Oromo inhabitants of Wallo particularly, Oromo influences is illustrated be the Wadaja." Yaadni kun akka ibsutti Wadaajni dhimma barsiifata saba Oromoon walqabatee kan ka'u ta'ee, dhimma fayyinaafi tolfannaan kan hidhata qabudha

Gama biroon Uummanni Oromoo aadaafi amantii isaatii osoo qabuu sababa hacuuccaa mootummaa biyya keenya bulchaa turaniin baroota dheeraaf mirgaafi eenyummaa isaa akka gatuuf seenaalee suukkaneessaatu irratti raawwatamaa ture. Haaluma kanaan Oromoo Walloo kamiseessaba seenaan hin dagatamne irratti raawwatamee darbedha. Uummata kanarratti bokkaan hin caamneefi aduun dhiitee hin bariine osoo furii irratti darbanii amantii Islaamaanis gara jaarraa 19ffaa keessa mul'achuun dabaree yaalii duudhaafi amantii sabichaa laaffisuu itti fufe. Yaadaduma kanaan walqabsiisuun Hussein A.yoo ibsu

Another critical aspects of islam in Wallo was heavily influenced by the cultures of Oromo many of features of traditional belief system and practices which are recognizable in 19th century...which in muslim reformers attempted to eradicate ...were largely of Oromo origin. Although some like the zar, wadaj, abdar, dam...(2001:28-29).

Akka Yaada armaan oliitti sabni Oromoo duudhaalee dhuunfaa isaa ta'e kan akka 'zaarii, wadaaja, daamii abdaarii'tti gargaaramee dhimmoota adda addaaf falachaa ture. Isaan kunimmoo sababa amantiin Muslimaa baballateef gara dagatamuutti deemaa kan jiranidha.

Uummanni Walloo amantii Islaamaan wal-qabsiisuun maqaalee guyyoota torbanii moggaasanqabu. yaada kana qorattuun guuttannaa digirii lammaffaa Samiiraa Mohammed. (2005:54), akkajettutti: wiixata (Sayid), Kibxata (Nuruseen), Roobii (Jilaanii), Kamisa (kamis), Jimaata (Jumaa), Sambata (Kadir)... Kan jedhanidha. Tokkotokkoo guyyoota kanaa keessatti; jimaa qama'uun; buna dhaabuufi du'aayiin baay'inaan uummata muslimaa biratti yoo beekameyyu; uummanni Walloo haalawwan olitti heeraman amaleeffachuun Adbaarii walloo waliif kadhatu.

Wadaaja dhaabbachuun barsiifata sabni Oromoo ittiin fala barbaaddatu keessaa isa tokko ta'ee, karaa namni dhibame, deege, kan haalli jiruufi jireenyaa jalaa miliqe, kan dhala dhabe, fi haalota ijaan hin mul'anneen marfamee dararamaa jiru keessaa ba'uufi sirnoota adda addaa qopheeffachuun Rabbirraa furmaata argachuuf kadhannaafi falannaa godhatudha. Yaaduma kanaan walqabsiisuun qorattoonni garagaraa wadaajaaf akka itti aanutti hiika kennuu yaalaniiru, Kahissay et al (2017:17) jedhaman wadaaja yommuu ibsan:

"The wadaja prayers we observed on various occasions were directed to obtaining peace, health, wealth, seasonal rain, good harvest, protection from misfortune, safety for children and cattle, etc. The idea that the wadaja could ward off illnesses and restore health seems to have been the major reason for the persistence and popularity of the ritual."

Akka yaada kanaatti wadaajni kan dhaabatu nagaa argachuuf, duuromuuf, calla gaarii argachuuf, dhukkubarraa fayyuuf, roobni yoo caame akkasumas rakkoo adda addaa jalaa ba'uuf kadhannaa, qajeelfannaa jiruufi jireenyaaf malkaatti, tulluutti, waldaa karaatti yookiin manatti Rabbii kadhannaa yookiin galateeffachuuf raawwatamudha. Akkasumas, Kahissay et al. (2017:12) waa'ee wadaaja dhaabbatanii osoo mana yaalaa hin deemiin; Rabbii galateeffannaaf kadhannaan fayyina argachuu yeroo ibsan:

"Many thanks to Allah! ... If Allah wants you to stay healthy, you stay healthy. I have never gone to modern health centers. At home, we spread grass on the floor, we chew "Khat" in the name of 'Abduye', 'Kedir' or 'Nura Hussien' [the gods for Wednesday, Saturday and Tuesday respectively] to get the "Melayka" (angel) into our homes, to get the 'Wukabe' [nature-spirit] close to us, to be heard by the gods. Then we stay healthy"

Akka yaada kanarraa hubatamutti namoonni amantii duuddhaatiin jiraatan fayyinni kan argamu siluma 'Rabbi fayyaa jiraatta yoo jedhe malee mana yaalaa deemuun kan argamu miti' jedhu. Namoonni duudhichaan jiraatan muuxannoo jireenyaa qaban ka'anii kan himanidha. kunimmoo namoonni manuma jiraatan keessa taa'anii ergamoota Rabbi namootaaf erge kan akka kadir, nuruseenfi jilaanii kabajuun jimaa qama'uun yoo kadhanne Rabbi karaa ergamoota isaa nu fayyisa jedhanii amanamudha. Yaaduma olii kana deggeruun hayyoonni biros akka jechuun ibsu; "Today, health care professionals are beginning to look beyond traditional ethics and science to better understand the power of prayer and the health effects of spirituality (Silva & DeLashmutt, 1998)". Kana jechuun ogeessoonni fayyaallee kadhanni amantii human fayyisuu akka qabu amanu jechuudha.

Kana malees, qoratoonni guuttannaa digirii tokkoffaa isaaniif qopheessan keessatti wadaaja akkas jechuun hiikaniiru, wadaajni kadhannaa (duhaayii) yookaan galateeffannaa nama dhukkubsateef, kan deegeef, kan dhala dhabeef, yoo roobni came, uummanni dhukkubaan weerame ayyaana Rabbii gosa nyaataa qopheessuun, dhugaatii, jimaa, marga qabachuun, yoomessa murtaa'aa keessatti jabaafachuudha. Dastaa T. fi shek Abduu Qaasim (1976:258). Wadaajni, ayyaantuu 'Inaay' jedhamuun gaggeeffama. Innis 'mootii

wadaajaa'jedhamee beekama.Ayyaana kana keessatti du'aayiin immo abbagaar 'labahaa'jedhamuun kan raawwatudha. Ayyaanni waaqafi nama gidduu dhaabatee kan tajaajiluudha. Namaafis faloo kan kennuudha. Kanumatti dabaluun akka hayyoonni waa'ee ayyaanaa ibsanitti

Oromo traditional religion teaches that there are many saints like divinities called ayano each as manifestation of the one waaqa. Ayana is believed to be the angle of waaqa. Ayana is created by waaqa and does not creat anything. Ayana can only communicate the problem of humnas to waaqa. (Warrakinesh, 2001:27);and The indigenous religion of the people of Wallo Oromo's recognizes the existence of a Supreme Being and other lesser spirits, namely, the 'ayana' spirits which are believed to serve as intermediaries between man and the Supreme Being.Hussein A.2001:35)

Amantii duudhaa Oromoo keessatti ayyaanni ergamaa Waaqaa, Waaqafi nama yaadan wal agarsiisuudha. Rakkoo namni qabu waaqaaf dhiyeessuun fala namaa fida.

Goshuu Tolasaa (2014:2) qorannoo guuttanna digirii tokkoffaa isaa keessatti Dastaa(1976) wabeeffachuun akka ibsetti 'Wadaaja jechuun sabni Oromoo jimaa qama'uun kan ittiin Waaqa kadhatanidha'jedha.kadhannaan kunis halkan walakkaa eegaluun hanga lafti bari'uutti dibbee rukutuun,faaruulee ayyaanichaan hidhata qabanfaarsuun kan galateeffataniifi kadhatanidha.wanta nyapha isaanii ta'emmoo kan ittiin abaaranidha.Akka Yasuuf(1991) qorannoo guuttannaa digirii tokkoffaa keessatti ibsetti wadaajni gosa afuritti qoodama.wadaaja liqaa,kirbiit,qaalluufi iteeteedha.Wadaajonni kun akkuma maqaan isaanii gargar ta'e seeraafi akkaataa itti raawwatan kan mataa isaaniis ni qabu. Seerri isaan hordofanii dhiyaatan, qophiilee nyaataa,dhugaatii,faaruufi namuusa filataniin adda ta'u.

Wadaajni liqaa kanneen keessaa tokko ta'ee,naanna'aa qorannoon kun itti daanga'edha.Liqaan jilaan kan gaggeeffamu ta'ee adeemsa isaan biroorraa karaa adda ta'een kan rawwatudha.Hawaasni akka naannoo isaaniitti rakkoo biyyatti yookaan nama dhuunfaatti dhufe, du'aayiin ni godhama.kan haalli jiruufi jireenyaa mijateef Uumaasaa ittiin galateeffachuuf qophaa'udha.kunis manatti, malkaatti, tulluutti ba'anii kan Waaqa kadhatamuun raawwatanidha.

2.2.1. Kadhannaa

Kadhannaan ayyaanaafi qalbii namaa kunuunsuufi jabeessuudha. Dhalli namaa kadhannaa keessaa waan gaarummaa, nageenyaa, hormaataa, badhaadhinaafi araaraa argata. Kadhannaan hariiroo Waaqaafi dhala namaa qajeelcha; gaarummaa Waaqaa yaadaafi qalbii dhala namaatti guuta; nageenya, hormaata, qabbana, gaarummaafi araara nama badhaasa; daandii dhugaafi qajeelaatti nama baasa. (Maatii Sabaa, 2006: 285-285).

2.2.2. Hiikkannaa fi Falannaa

Hiikkannaan waan dabee falatanii qajeelfataniidha. kunis Daandii dhibdeefi dheekamsa Waaqarraa nama mudate yookin nama mudatuuf hiikkoo ittiin argataniidha. Sirni kun waan dabeefi waan bade ittiin beekanii gara gaarummaafi badhaadhummaatti deebi'aniidha. (Maatii Sabaa, 2006: 326-327). Akka yaada kanatti wanti Rabbii namatti mufate tokko beekanii karaa ittiin yaada isaa ofitti deebifatanidha.

2.2.3. Raawwii wadaajaa

Wanti hundumtuu yoomessa murtaa'aa keessatti raawwatu qaba. Haaluma kanaan wadaajnis yoomessa raawwii mataa isaa ni qaba jechuudha. yoomessa wadaajaa qorattoonni Kahissay et al. (2017:12) akkas jechuun ibsaniiru.

“Wadaja is held particularly when some potential or actual problem which would affect the whole community, some village members, a family or an individual is imminent. Wadaja lately assumed a much more modified and purposive role of combating the zar, buda or other supposedly spirit afflicted illnesses”

Akka yaada armaan oliitti wadaajni kan raawwatamu yeroo rakkoon hamtuun namaafi hawaasa mudate, wadaaja dhaabbachuun wantota ka'umsa rakkichaa ta'an kanneen akka zaarii, budaa, fi wanta dhukkuba fidan Rabbiin kadhatanii dhabamsiisuudha. Adeemsi duudhaa kanaa bifa afuuraattiin haala hawaasa sana ibsuu danda'uun dhaloota irraa dhalootatti darbuu isaa bal'inaan ibsameera. Afoolli keessatti haalli qoqqoodinsi, daddarbiinsifi waan waliinqaban akkaataafi haalli inni yoomessa uumamaa keessatti qabu xiyyeeffanaa guddaa qaba. Kana jechuun haala sirnichi eeyyamuun bakkiifi yeroon duudhan kun raawwatu milkaa'ina duudhaati.

2.2.4.Sirna Ayyaaneffannaa Wadaajaa

Aadaafi ayyaaneffannaan addaan bahee kanhin ilaalamneedha. Yaada kana hayyuun Rapaport (1992:250) akka ibsutti, “If there is no performance there is no ritual: performance it self is an aspect of that which is performed. The medium is part of the message is encorded in the ritual” jechuun akkaataa mul’atu akka ta’eefi kan mul’atu kunis ergaan isaa raawwiin akka mirkanaa’us ni ibsa. Raawwiin amala fookloorii hundaa akka ta’es hayyuun Sims and Stephans (2005:128) akkas jechuun yaaduma armaan olii deeggaruun “All expression of folklore are performance, nonetheless” jedhu sirni ayyaaneffannaa erga jiraatee raawwii mul’atus jiraachuun dirqama. Sababnisaas fooklooriin kamiyyuu yoo raawwii hin qabne itti fufinsa qabaachuu hin danda’u jechuudha.

Akkasumas,ergaan kabaja ayyaaneffannaa keessa jiraatus darbuu hin danda’u.Erga raawwiin ayyaaneffannaa aadaa hawaasaa kaayyeffatee darbu tokko erga isaas hanguma sana kan walqabate ta’a jechuun hayyoonni ibsu. Kana malees, akkaataan raawwii aadaa hawaasa tokkoo ta’eewwan wajjiin walqabsiisuun tokkummaa qabaachuu isaanis ibsaniiru.

2.2.4.1. Kabaja Sirna Ayyaaneffannaa

Kabaja sirnaayyaaneffannaahawaasa amantiifi aadaa ofii kan ittiin mirkaneeffamuudha. “This rituals are also bridges-reliable doing carring people across dangerous waters. It is no accident that many rituals „rites of passage’ (Erika Fishcher, 2005:36). Akka yaada kanaatti miseensi haPwaasa sirna kanaa yommuu gara sadarkaa birootti cee’umsa godhu sirnicha hawaasichi akka riiqicha cee’umsaatti ittiin gargaaramuun ta’a.

A. **Ta’insa (sababa raawwii)**-Ta’insi raawwataafi daawwataa akkuma qabu,sababa itti raawwatamus qabaachuu qaba. Kanaaf fooklooriin kamiyyu sababa tokko malee hin raawwaatu.Fakkeenyaaf-gaa’elli,raawwachuuf walfuudhan jiraachuun diqama.sirni boo’ichaa gaggeeffamuuf duuni jiraachuu qaba.Haaluma walfakkaatuun wadaajni dhaabachuuf haalonni akka dhaabatan dirqisiisan jiraachuu qabu jechuudha.Haalli raawwii waliigalaa kan murteessan keessaa inni guddaan sababni raawwii jiraachuu dha.(Sims.2005:139) jechuun ibsa.

- B. **Raawwataa**-Raawwiin fookloorii beekumsaafi ogummaa raawwichaan walqabate barbaada. Raawwiin ogummaa, sadarkaabarumsaa, umurii, saala, dinagdee...fa'i. Ittuma dabalees, raawwataan qofaamoo kan biro waliin kan jedhuuf Ruth Fenegan (1992:88) ifni fuulaa, sochiin qaamaa, haalli uffanna, ga'umsiraawwii, fayyadamni jechootaa miidhagina raawwichaa waan ta'aniif xiyyeeffannoo ga'aa argachuu qabu.
- C. **Daawwataa**-Daawwataan qaama raawwii sirnaa keessaatti hirmaataadha. Akkasumas hirmaataa ta'ee deemuu qofaa osoo hin ta'iin, kan daawwate qeequu, dinqisiifachuu, yoo barbaachisaa ta'emmoo fuudhee deeggeruu kan danda'udha.

2.2.4.2. Yeroo Raawwii Sirnaa

Raawwiin sirna hawaasa tokkoo keessatti dursee kan beekamuu qabu raawwii sirnichaati. Akkasumas, jalqabaafi xumura raawwichaas beekuun dirqama. Yaaduma kana Mahaammad Jamaal (2015:28) waraqaa qorannoo isaa keessatti Bauman (1992) wabeeffachuun akka ibsetti, "First of all such event tend to be scheduled set up and prepared for in advance. In addition they are also spatially bounded is enacted in space that is symbolical marked off, temporarily or permanently." Akka yaada kanaatti sirni wadaaja dhaabbachuu yeroo itti raawwatu, eessatti akka raawwatu, eenyuun akka adeemsifamu, maaliif akka adeemsifamuufi mallattoo fakoomii dhaabbii yookaan yeroo murtaa'een beekamudha.

2.3. Yaaxxinaalee Fakkoommii

Fakkoommiin adeemsa hawaasni aadaa tokko qabu sirna aadaafi duudhaa isaa keessatti mallattoo yookiin bakka bu'iinsa yaadaa waan tokko kan ittiin ibsuudha. Fakkoommii hawaasa adda addaa keessatti hiikaa adda addaa qabaachuu danda'a. Adeemsi hawaasni garagaraa fakkoommii tokkoof hiikaa adda ta'e kennuun waanbadaa gaaritti fudhachuun sirna mallattoo yaada wanticha ibsuun bakka bu'a. kanuma ilaalchisuudhaan Katz (1972) yoo ibsu.

"Symbolism were a form of meaning that only differed from linguistic meaning by the type of signals it used and if the set of symbol (of a given culture) constituted a language one should be able systematically to substitute certain simple or complex symbol for most symbol in most contexts as one can in language replace most words by a definition"

Akka yaada hayyuu kanaraa hubachuun danda'amutti fakkoommiin unka hiikaa xinqooqarraa adda ta'e sirna mallattootiin kan taa'u; mallattoon bakka bu'u ammoo tooftaadhaan walitti fiduu yaada afaaniin kan bakka bu'u fakkaattiin ibsuudha. Kun immoo kan wantoota badaa nama quunname akka oodaatti fudhachuun gara gaariitti fakkeeffama. Kanumatti dabaluun Turner (1969) hiikaa fakkoommii yoo kennamu hubannoo godhamu qabu sadarkaa saditti qoodee ilaala.

1. Fakkoommii bifa amantitiin hiikaman (exegetical meaning)
2. Hiikaa fakkoommii sadarkaa irraa jiraniin taa'u (positional meaning)
3. Fakkoommiin bakka bu'aa.

Jechuun sadarkaa fakkoommiin aadaa hawaasaa sana keessatti gaheen inni qabu haala kanaan lafa kaa'a. Kanumarraa ka'uun hayyuun kun(1969:11-13), yaada dabalataa haala kanaan lafa kaa'a. "Exegetical meaning has three bases nominal base that derives from associations with the name of the symbol; a substantial base that derives from natural and material properties of objects used as symbols; finally an artifactual base in the case of made symbols" Jedha. Kanarraa wanti hubannu fakkoommiin sadarkaa amantiifi aadaanhawaasni keessa jiraatu meeshaalee fi wantoota meeshaaleen sun bakka bu'an walqabsiisun hiikaan isaan wantoota sanaaf laataniifi wantoota meeshaaleen sun irraa dhufan sababeeffachuun ibsan dhugummaa hawaasa sanaa calaqqee waan yaadaniitin walfakkeessu. kuni akka armaan gadiitin lafa keenya.

1. Bakka bu'ee dhaan maqaan wanta bakka bu'ee sun fakkoommii sanaa walitti firoomsudha.
2. Yaada uumamaan, amala meeshaa bakka bu'ee sanaa ibsuu danda'uu akka fakkoommiitti gargaara.
3. Wantoota sababii duudhaa hawaasaa uumamee adeemsa jiruuf jireenyaa keessatti wanti ittifakkeeffaman jiru.

Fakkoommiin yaada cimdii ta'e qabatee taa'a. Mallattoo fi ibsa isaa qabatee dhiyaata. Yaada kana Turner (1969:14) yoo ibsu "symbols selects certain pairs (symbol, interpretation) among the set defined in the very structure of symbolism." jedha. Akka yaada hayyuu kanaatti, fakkoommiin wanta cimdii qabatee kan dhiyaatu ta'ee caasaa fakkoommichaatiif hiika kenna. Kunimmoo mallattoo raawwii sirna wadaaja

dhaabbachuu keessatti raawwataman safuufi hiikaa mataa isaanii danda'e waan qabaniif akkuma akaakuun isaanii addaa adda ta'e fakkoommiin isaaniis addaa adda ta'a.

2.3.1. Fakkoomii Gochaan Argaman

Fakkoommii gochaan argaman kan jennu jiruuf jireenya hawaasa tokkoo keessatti hiikaa yaadaa kan gochaan mul'atu ta'anii akkaataa dhugeeffannoo namootaa kan agarsiisudha. Kunis biqiltuu tokko maqaa namaatiin dhaabuun guddachuufi guddachuu dhabuun isaa hiikaa garagaraa itti kennamuudha. Fakkoommiin kun barsiifata haawaasichaa bu'uura godhachuun dhiyaata. Yaada kana Mortan (1975) yoo ibsu "In Dorze, that when young man marries, his father builds him a hut against the fence of his compound and plants in front of it a shrub called oloma oloma is a sign of fertility." jedha Akka yaada hayyuu kanaatti, aadaa saba Dorzeetti keessatti ilmi dhiiraa tokko yoo fuudhaaf gahe osoo hin fuudhin dura wantotni gochawwan raawwataman abbaan ilma isaatii goojjoo ijaaruufti dallaa isaa fuulduratti biqiloota xixiqqoo dhaabaaf. Maqaa isaa mallattoo hormaatummaa kan olomaa jedhama. Kun ammooo hawwii hormaataaf qabaachuu isaa ibsa. Kanaafuu, fakkoommiin kun waan hawaasa keessatti haala aadaa hawaasichaatiin sadarkaa gochaatti raawwatamuudha.

2.3.2. Fakkoommii Mallattoon Argaman

Wanti tokko bakka bu'aa qaba. Kana jechuun waan bakka bu'eef sanaan ala waan birraa tolfamuun hariiroo waan itti fakkeeffamuu qabaachuun dirqama. Wanti mallattoon taa'u kun ragaafti dhugeeffannoo qabatamaa waliin kan kaa'amuudha. Yaada kana ilaalchisee (Levi-Stravss 1966:64) Yoo ibsu "Concerning symbolic relationships, that they may be based on contiguity or on resemblance they may be isensible or intelligible near or far synchronic or diachronic static or dynamic" jedha. Hariiroon fakkoommii kan bu'uureffatu idileen bakka bu'uu fakkoommichaa madaaluu danda'uu, miira fakkoommichaa kan qabu ta'uu al qabatamaa ta'uu danda'a, Walitti dhufeenya qabaachuufi dhaabataa ykn jijjiiramaa ta'uudhaan yaadicha kan bakka bu'u ta'uu qaba. Wanta itti fakkeeffame saniin itti dhiyeenya yookaan fagaanya qabaachuu mala.

Kanaaf, fakkoommii mallattoo yaada dhiyaate sana guutumaan guututti dhugeeffannoo jiru wajjin walitti dhiyaachuu qaba. Fakkoommiin Sirna mallattoo kun ammooo aadaafi

amantaawwan addaa addaa keessatti baayinaan mul'ata. Fakkeenyaaf amantaa Kiristaanaa keessatti fannoon fakkoommii Sirna mallattoo keessaa isa tokkoodha. Akka leviStrauss (1966:70), ibsutti “The cross is the symbol of the Christian religion because Christ died on the cross. By generalizing the motivation, one might make the cross the symbol of crime, because so many criminals also died on it” jedha. Akka yaada armaan olii kanaatti Fakkoommiin mallattoo dhiyaatu sanawaliin hariiroo qabaachuufi dhugeeffannoo qabaachuu qaba. Kanaa akka amantii kanaatti fannoon mallattoo amantii kiristaanaa ta’uu fi sababiin isaas, Yesuus Kiristoos fannooratti fannifamee du’uu isaa agarsiisa. Akka yaada biraatti ammoo yoo ilaallu; fannoo fakkoommii yakkaa ta’uu isaa agarsiisa. Sababiin isaas, yakkamtoonni hedduun waan fannoo irratti du’aniif jedhuun yaadichi fakkoommii kanaaf fakkoommiin tokko waan itti fakkeeffameef sababii waliin ragaa guutuu dhiyeessa.

Sirna fakkoommii kana keessatti yaadni cimdiin jiru mallattoon tokko hiikaa qabaachuu qaba. Uummata Oromoo biratti odaan safuufi kabaja adda ta’e qaba. Kun ammoo fakkoommii uummanni Oromoo odaa dhugeeffannoo waliin ibsatuudha.

Akka Dirribiifi hayyonni tokko tokko ibsanitti, Odaan galma Oromoo kan Oromoon dur yeroo sirna gadaan bulaa ture gaaddisa isaa jala taa’uun nama wallole araarsuun fi jalatti caffee tumuun itti garagaaramaa tureedha. Karaa biraatiin immoo yeroo durii namni Odaa kana jala taa’ee rabbi kadhate waan kadhate sana akka argatu ni dubbatu. Kanaaf, Odaan galma waltajjii Oromootaa ta’uu isaa hubanna. Dabalataan ammoo fakkoommii isaa yoo ilaallu; hidda latiinsa uummatichaatti fakkeeffama. Hundee mukichaa (jirmi) odaa lama osoo hin taane akka uumatichi beekutti tokkichature. Kun ammoo uummata Oromoo tokko ta’uu isaatti fakkooma. Damee isaa hedduun ammoo, hidda latiinsa uummatichaatti fakkooma. Kanaaf fakkoommiin kun akka uumatni kun amanutti Oromoon tokko ta’uu ibsa. Kanaaf mukti odaa Oromootti fakkeeffama.

2.3.3. Fakkoommiifi Beekumsa

Fakkoommiifi beekumsa jechuun; fakkoommii tokko keessatti waan wal make taa’e tokko amalaafi ibsa isaa sirna mallattoo tokko keessatti beekuudha. fakkoommiin beekumsaa kun ammoo dhimma seeraafi duudhaa adda baasanii beekuudha. Akka Leach

(1966:97,) ibsutti symbolic knowledge resembles encyclopedic knowledge” jedha. Kanarra wanti hubatamu beekumsi fakkoommii beekumsa walii galaati. Yaada kana deeggaruuf yoo ibsu

Only miscreant would reproach Matthew for not saying this immediately. Christian knows that there is a good reason why he does not even if he himself does not know it (14) it is taboo to kill a snake pose no problem if taboo is simply taken as a social rule. Encyclopedic knowledge is not only about brute facts, but also about institutional facts. Leach (1966:97).

Akka yaada kanarraa hubachuun dandaamutti; maatiwoos! Akka amantaa kistaanatti dhimma beekumsa kallattii lamaanii osoo hin hubatin battaluma yaada dogoggoraa lafa kaa’ee, kiristaanni dhimma inni lafa kaa’e keessa fakkeenya gaariin akka jiru ni beeku. Kana keessatti bofa ajjeessuun safuudha, hamaadha garuu safuun akkasumatti seera hawaasaa keessa yoo fudhatame rakkoo hin qabu. Beekumsi waliigalaa kun garuu, dhugummaa amantaa qofa kan qabatu osoo hin taane dhugummaa waan hawaasa keessa jiru ni ibsa. Kun ammooo, fakkoommii beekumsaa ta’uu isaa agarsiisa.

2.3.4. Fakkoommii Abjuu

Fakkoommiin abjuu waan abjuudhaan namatti dhufe tokko yaada xiinsammuutiin hiikaa itti kennuudha. Fakkoommii abjuu hawaasa Oromoo biratti kan hiika itti kennu maanguddoodha. Hiikaan kennamus, fakkoommii ittiin namatti mul’aterratti hundaa’eeti. Akka Freud (1963:150) ibsutti “The contrast relation of this kind between a dream element and its translations... as a symbolic one and the dream element itself as a ‘symbol’ of the unconscious dream thought.” Jedha. Akka yaada kanaatti fakkoommiin abjuu, hariiroofi wanta abjuu sana keessatti mul’ateefi hiikaan akka fakkoommitti ilaalamu. Fakkoommiin ammooo, haala wanti abjuudhaan namatti mul’ate sun hiika itti kennamu qaba. Fakkeenyaaf akka amantaa kiristaanatti, yoo abjuudhaan bofti nama reebe, seexanatti fakkeeffama sababiin isaa Hewaan kan dogoggorse bofa waan ta’eef jedhameeti amanama. Kun fakkoommii bofti amantaa sana keessatti qabu agarsiisa.

Akka aadaa Oromootti abjuudhaan yoo kallacha argatan ilmoo argachuudha. Kanaaf kallachi ilmootti fakkeeffama. Kun immoo sadarkaa itti abjootamu qaba. Yeroo hiikamus calliseetuma waan kaan qofa waan beekamuuf jedhanii osoo hintaane, sadarkaa namni irra jiru madaaluun nama sanaa maanguddoon hiikti. Maanguddoon waggaa sagaltamaa

tokko abjuudhan yoo kallacha argate kun namichi sun ilmoo umrii kanatti akka hindhalchine waan beekamuuf yookan ilmoo mucaa isaa tti fakkeeffam. Karaa biraatiin namni kan abjuu argu sadarkaa irra jiruun walqabsiifamee hiikaan kennamaaf. Fakkoommiin abjuu keessatti akkaataa aadaafi amantaa hawaaasaatti waan itti fakkoomu qaba. Kun ammooo fakkoommii ykn ta'ii ittihin yaadamiiniin beekama. Kanaaf fakkoommiin abjuu haala dhugeeffannoo hawaasaa keessatti bifa adda addaatiin amanama jechuudha.

2.3.5. Fakkoommii Laguu

Uummanni aadaafi afaan waliin qabu akkuma aadaa isaatti safuu mataa isaa danda'e qaba. Safuun kun immoo kan namni hawaasa ana irraa dhalata waan hawaasni sun jaalatu dalaguufi waan hawaasni sun safeeffatan immoo dhiisudha. Kanaaf Laguan Sirna dhugeeffannoo hawaasa tokkoo keessatti tuquu yookin gochuu dhiisuun kan walqabatu jechuudha. Yaada kana ilaalchisee Diribii (2012:89) yoo ibsu; “laguu jechuun, aadaa, safuu, amantiifi seenaa ofii eeggachuuf jecha waan adda addaa irraa of qusachuufi obsuudha”. Nyaata, dhugaatii, saalquunnatii lagachuun ni jira. Bara durii galma ayyaantuu seenuun ardaa jilaa dhaquun yeroo lagatamu qaba ture.

Akka amantaa Ortodoksiitti dubartiin xuriin irra jiru tokko mana amantaa Ortodoksii hin seentu. Fakkoommiin isaa akka Diribii (2012:90) lafa kaa'utti; warri kiristaanaa shakkii tokko malee, afaan guutanii dubartiin Addaamiin waan dogoggorsiteef dubartiin abaaramtuudha jedhu” jedha. Fakkoommii isaa bifa kanaan addeessa.

Lagannaan jaatanii qulqullinaa kan waan hamaafi yaraarraa goranii gara fedhii seera Waaqaa irraa akka bu'aan nama taasisuudha. Sududaan jechicha yoo ilaalle lagannaan waan cufarraa gonkummaa of qoqqobuudha, nyaata, dhugaatii, qunsaala, tamboofi kkf irraa of dhoowwuudha. (Maatii Sabaa ,2006: 317).

Walumaa galatti fakkoommiin hawaasa Oromoo iddoo garagaraa jiraatan biratti waan hawaasni jibbus ta'ee aadaa hawaasaa keessatti wantoonni duudhaa hawaasichaa ibsan waan gaarittis ta'ee yaraatti fakkeeffamuun waan gaarii yoo ta'e' abdiin namatti horuun hanga dhumaatti akka eeggatan gargaara. Waan yaraatti yoo hiikan immoo safuu hawaasaa eegsisuuf waan namni irraa of qusatu barsiisuuf kan itti fakkeeffamaniidha.

2.4. Yaaxxinaalee Qorannoon Kun Bu'uureeffate

Qorannoo gaggeessuuf yaaxxina gaggeessuun murteessadha. Kun immoo qorannichi ilaalcha addunyaawwaa akka qabaatuufi amanamummaa isaa kan cimsudha. Akkasumas yaaxinni qorannoo keessatti utubaa ta'ee kan tajaajiludha. Haalima kanaan yaaxinni qorannoo kanaaf dhimma itti ba'ame akka armaan gadiitti ibsamaniiru.

2.4.1. Yaaxina Haalawaa (contextual Theory)

Qorannoon kun yaaxxinaalee jiran keessaa haalessuu kan bu'uureeffatedha. Haalessuun saayinsii hawaasaa, keessaa antiroopoloojii, xiinqooqa, bifa hawaasummaa, xiinsammuufi soosholoojiitiin marfamanii dhiyaatan irratti xiyyeeffata. Gosa fookloorii haala naannoo marsee jirurraa adda baasanii, qooqa, amala, waliigaltee, himiinsaafi raawwii qorachuun bifa sadummaa haalaarratti xiyyeeffachuun isaanii jechoota akka gocha waliigaltee, qabiyyee, haala gosoota waliigaltee aadaawaa, dhugaa murtaa'aa aartawaafi deemsa waliigaltee irratti xiyyeeffatamee kan gaggeeffameedha. Kanaafuu, kallattii yookiin roga garaagaraatiin maleenya adda addaa bu'uureffachuun qorachuun kan danda'amu yemmuu ta'u, hojii qorannoo kanaatiif garuu maleenya hunda galeessa ta" e kana filachuun murteessaadha.

Hayyuun Tayler (1976:36) maalummaa yaaxxina hiika haalawwanii kana yoo ibsu, "context models integrate the social and the cognitive properties of communicative events, such as participant roles on one hand, and participant intentions and knowledge or beliefs, on the other" jedha. Akka hayyuu kun jedhutti yaaxinni haalawwanii hordofu kun muuxannoo yaad-sammuu ta'eewwaniitii irratti namootni kuufataniifi miseensota hawaasaa kan walfudhachiisuudha. Kana jechuun, yaaxinni kun qooda hirmaataa gochaawwan hawaasaa ta'e keessatti taphatu beekumsaafi amantii namoonni qabaniin walqabsiisuun bu'aa isaan abdatan dhugoomsuuf gargaara jechuudha.

2.4.2. Yaaxina Tajaajilaa (functionalism)

Yaaxinni tajaajilaa kun fayyadamni afaanii kan hawaasni yoomessa raawwii sirna ayyaana wadaaja dhaabuu keessatti dhimma itti bahu qaaccessuuf gargaara. Hayyoonni yaaxxina faayideessummaa deeggaruun Sims fi Stephens (2005:174-175) yoo ibsan, yaaxinni kun fookloorii hawaasa tokkoo hawaasa sanaaf faayidaa maalii akka qabu

keessatti kan ilaaluudha. Akka hayyuu kanaatti fookilooriin faayidaalee akka: barsiisuu, aadaa kunuunsuu, jijjiirama amalaa fiduu, tokkummaa hawaasaa cimsuufi k.k.f fa'a. Qabata kanaan qorataan kunis yaaxxina kana fayyadamee yoomessa raawwii afoolaafi fakoomii sirna ayyaana wadaaja dhaabbachuu xiinxaleera.

2.4.3. Yaaxxina Caaseffamaafi Hiika wantotaa (structural and semiotic approaches)

Yaaxinni caaseffamaafi hiika wantootaa kunraawwii afoolaafi fakkoommiiwwan Wadaaja dhaabbachuu keessatti hawaasni tokko itti fayyadamuxiinxaluuf mijataadha.

Akka yaaxina kanaatti haalli ayyaanni tokko itti raawwatuufi fakkoommiiwwan mul'atan fayyadamanii, wantoota hiika mataa isaanii qabaniifi ergaa dabarsan akkasumas namoota waliinis hariiroo qabaniis ibsuuf gargaara. Hayyuun Eco (1976) yaada kana yoo ibsu:

The essential principle of the semiotic approach to study material culture is that objects are signs referring to some thing other than themselves. Beguilingly put it- the sign is intrinsically a lie. That is, an object is held to be a 'sign' of something else, a proxy for some other social meaning. For example, an object might refer to a category of social status like persons occupation, their religion and gender, or, an object might refer to a particular features of a person's self identity related to other affiliations and associations. Thus, according to the semiotic approach, material culture is said to be a „signifier” that communicate things to others, accomplishing some kind of social work.

Yaadni olii kun akkuma ibsutti yoomessa ayyaana hawaasaa ta'e tokko keessatti wantootniifi meeshaaleen namootni itti fayadaman mallattoo ergaa ofdanda'e tokko dabarsan ta'anii akka tajaajilan ibsa. Sirna ta'e tokko keessatti gahee, sadarkaa, amantiifi korniyaa namootaa agarsiisuun gita namootni sun hawaasicha keessatti qaban mul'isuuf gargaaru jechuudha.

2.5. Sakatta'a Barruu Walfakkii

Xinxala raawwii afoolaafi fakkoommii wadaaja dhaabbachuu Oromoo Kamisee kallattiin ragaaleen deggeran yoo jiraachuu baateyyuu sirna ayyaaneffannaa biroorratti qorannoo geggeeffaman wal bira qabani ilaaluun dirqama ta'a. Haaluma kanaan barruuleen akka itti aananitti caqafaman kallattiin kan wal-fakkaatan ta'uu dhiisuu ni malu. Haata'umalee qorannoo kana hojjechuuf kallattii adda addaan qoratichaa kan qajeelchan ta'uu nimalu.

Makonnin Ragaasaa (2016):Xiinx Ayyaanaafi Fakoomiiwwan Sirna Raawwii Muuda SheekHuseen.Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa Guuttachuuf Qophaa'ee,keessatti raawwilee jilaafi sirna ayyaaneffannaa muuda sheek Huseen xiinxalameera.Kanaaf raawwii wadaajaan walitti dhufeenya ni qaba.kunis uummanni walloo fi Baalee ija duudhaan yoo ilaalaman walitti dhufeenya qabu.Sababnisaas haala raawwii ayyaaneffannaa,jabaasuufi faaruu isaaniiin walfakkeenya waan qabaniif, ka;umsa qorannoo kanaa ta'uu danda'eera.Haalli dhiyaannaa faarulee isaanii keessatti lachanu afaan Arabaan walitti makanii dhimma ba'aniif kallatti gaarii qoratichaaf kenneera.

ሰላሴ ማህመድ(2005): ጡረኪያ፡ የሙስሊሞች ጋዲህና በጋዲሙ የምክፈት ባሰላት፡፡Qorannoo kana wajjin kan wal fakkeessu dhimmoota raawwii ayyaana gaadaaamii muslimootaa xurusiinaa keessatti raawwatamuufi sirna kabaja duudhaalee amantii achi keessatti raawwatamaniin, qorannoo kanaa dhiyeenya qaba.Sababnisaas yeroo hedduu saba Oromoo Walloo keessa jiraatan aadaafi amantii Islaamummaa walirra adda baasanii ilaaluun kan hin danda'amnedha.kunis,Xiinxala, raawwii wadaajaa,fayyadama afoolaafi fakoomiin itti dhimma ba'an,jechoota ittiin jabaasaniifi haalli deensa isaanii gamisaan hidhata waan qabuuf kan fudhatamedha.

Goshuu Tolasaa (2014).Xiinxala Sirna Raawwii wadaaja Oromoo Walloo Aanaa Arxummaa Fursiitti Taasisamu.Guuttannaa digrii tokkoffaaf kan dhiyaate keessatti yaadonni ka'umsaaf ta'an muraasni waan argamaniif, qorannoo duudhaa hawaasa naannichaas ayyaaneffannaa wadaaja dhaabaniif falachuu walitti ni dhiyaatu.kanaaf anis sakatta'uun haala jabaasuufi deensa wadaajaa ilaaleera.Qorannichi haa ilaalamuyyu malee gama hundumaan guutuu miti. Haa ta'umalee, duwwaarraa ka'anii waa hojachuun akka hin danda'mne seerri qorannoo ni dhorka.Kanaaf, qorannichaaf karaa banuu danda'eera jechuudha.

Muhaammad Jamaal(2015):Qaacceessa Raawwii Sirna Hooda Oromoo Arsii:Aanaa Arsii Nageellee jedhu keessatti, sirni hoodaa raawwii sirnaa kan hawaasni Oromoo Raawwachaa jiru keessaa tokko ta'eedha.Qorannoon kun haala raawwii sirna hoodaa, raawwii hoodummaa labsachuu boodaa, raawwii sirnichaa, haala jaarsummaa raawwii gumaafi, haala itti fayyadama isaa kan ibsudha.Qorannoon raawwii afoolaafi fakoomii wadaajaa dhaabbachuu kunis raawwii duudhaalee Oromoo keessaatti argaman walirraa

fageenya hedduu qabaachuu waan hin dandeenyeef raawwiin kun hooda yeroo raawwii waan qabuuf sakatta'ameera.

Yaazoo Nugusuu (2016).Qaaccessa Adeemsa Ayyaana Ateetee Godina shawaa kaabaa Aanaa warra Jaarsoo jedhu keessatti hidhata qorannoo kanaan qabu keesaa adeemsiifi haalli ayyaaneffachuu duudhaalee Oromoo keessatti argaman sababa fageenyaan moggaasa addaa haaqabaatu malee haalli dhiyaannaa faaruu,qophiin dhangaalee,sirni dhibaayuu,haalli kadhannaafi kkf garaagarummaa heddu waan hin qabneef,barsiifata walloo kamisee keessatti qorannoo raawwatameef ka'umsa taasifadheera.

BOQONNAA SADI: MALA QORANNICHAA

Malli qorannoo tooftaalee qorannoon tokko ittiin geggeeffamudha. Kutaa kana jalatti qoratichaan tooftaalee kanneen akka saxaxa qorannichaa, gosa qorannichaa, maddeen ragaa qorannichaa, iddattoofi tooftaalee iddatteessuu, meeshaalee funaansa ragaalee, malleen qaacceessa ragaaleefi sakkoo qorannichaa fa'itu ibsamee jira. Kutaa qorannoo kana keessatti qaaccessa raawwii afoolaafi fakkoommii wadaaja dhaabbachuuka'umsa isaa irraa hanga raawwii adeemsifamu sirnicha keessatti argamu haala jiruun maloota jitanitti dhimma ba'uun boqonnaalee itti aananittis itti dhimma ba'ameera.

3.1. Saxaxa Qorannoo

Qorannoonkun adeemsa raawwii afoolaafi fakkoommii wadaaja dhaabbachuu qaaccessuu yoo ta'u, ragaawwan madda adda addaa irraa argaman qaaccessuuf mala qorannoo akkamtaatti gargaarame. Qorannoon akkamtaa qaaccessa ergaa afoolafi fakoomii raawwii qaban ragaawwan karaa garaagaraatiin sakatta'uuf akka qorannichatti mijataadha. Saxaxa qorannoo ilaalchisee Adunyaan (2011:63) yommuu ibsu: saxaaxi qorannoo waliigala qorannichaa to'ata. Qaama qorannoo sana keessatti argamu akkamitti akka dalagame illee ni to'ata. Qorannichis maal akka fakkaatu addaan baasa jedha. Akka Kotz. (1990:31) eeruttis, "A research design is the arrangement of condition for collecting and analysis of data in a manner that aim to combine relevant to research purpose with economy in procedure," akka yaada nama kanaatti, saxaxni qorannoo kan inni irratti bu'uureffamu haala ittiin odeeffannoon funaanamuufi ittiin qaacceffamu waan barbaachisuuf haala qabeenya qorataa hinmiineen ta'uu qaba.

Xiyyeeffannoon qorannoo akkamtaa saxaxa ibsaarratti hundaa'a. Kan ibsamus odeeffannoo akkamtaarratti yoo hundaa'e saxaxniisaa akkamtaa (qualitative descriptive) kan itti dhimma bahudha. Mala ittiin qulqulleeffatan immoo maloota garaagaraa kan haammate yommuu ta'u kanneen keessaa qorannoo kanaaf mijataa ta'e mala aadaafi qubsuma hawaasaa irratti kan xiyyeeffatee iddaattessuu mala miti-carraa kan bu'uureffatedha.

3.2. Iddattoofi iddaattessuu

Xiyyeeffannaan qorannoo kanaa hawwaasa Aanaa Jiille dhummuugaa irratti xiyyeeffata. Haaluma kanaan gandoota digdama (20) aanichi qabu keessaa gandi shan (5)

filatameera. Akkasus gandoota filataman keessaas namoota odeeffannoo barbaachisaa kennuu danda'u jedhamanii yaadaman keessaa dhiira kudhanii(10)fi dubartii lama(2) ida'amaan namoonni kudha lama(12) fudhatamaniiru. Filannoon kunis, namoota raawwii wadaajichaatti dhiyeenya qaban, mala iddaattessuu miti- carraa (non- probability sampling) fayyadamuun iddaatteffameera.

Kanaafuu, iddattoon filataman yeroo qorannoon kun gaggeeffametti to'annoo hawaasaa jiru keessaa adeemsa sirni wadaaja dhaabbachuu hordofee raawwatu sirna barsiifata hawaasa Oromoo gara biroo irraa addaan baasa. Namoonni af-gaaffiidhaaf iddatteeffaman namoota gurguddoo ta'anii kan aadaafi safuu wadaajni hordofusirriitti beekan, akkasumas ergaawwan sirni kun ibsu qajeeltootti ibsuudanda'an jedhamanii yaadamanidha. kanaaf gandoonni kunniin reeshiyoo tokko gara shaniin kan yommuu ta'u, magaalaa aanichaarra kallattii arfannin argaman, keessaa ganda gandoota afuriif giddu galeessa ta'anidha. Gandoota kan keessaa immoo namoonni filataman kan odeeffannoo ga'aa kennuu danda'a jedhamanii yaadamanidha.

3.3. Malleen Odeeffannoon Ittiin Funaanaman

Qorannoo tokko geggeessuuf odeeffannoon funaanamuu barbaachisaadha. Odeeffannoon kun immoo, meeshaalee ittiin funaanaman murteessu. Haaluma kanaan qorataan qorannoo kana yeroo geggeesse meeshaalee funaanaansa ragaalee kanneen akka afgaaffii, sakatta'a barruufi daawwannaa dirree gargaaramera.

3.3.1 Afgaaffii

Odeeffannoo daawwannaan argamuu hindandeenye afgaaffitti fayyadamuudhaan odeeffannoon guuramudha. Gosti afgaaffiin hojiirra ooles afgaaffii banaa(open-end) yemmuu ta'u, yaada namoota odeeffannoo kennan irratti hundaa'uunis gaaffiin geggeeffameera. Gaaffiiwwan gaafatamanis baay'inaan ergaawwan sirna wadaaja dhaabuu jalqabaa hanga dhumaatti maal akka ta'e, haala kamiin akka raawwatu akka aadaa naannichaatti ibsu. Adeemsi afgaaffiin ittiin adeemsifame kunis gaaffii banamaa kan filannoo hinqabne waa'ee duudhaa wadaaja dhaabbachuu namoota aadaafi haala naannichaa beekan odeeffannoo argama jedhamee karoorfame, argamuun bifa afgaaffiin dhiyaateera. kunis karaa ; waraabbii fi yaadannoo barreeffamaa qabaachuudhaani.

Odeeffannoon qorannicha bilcheessuuf funaanaman kunniin mala akkamtaan akka kaayyoon argamuu kan danda'an yommuu ta'an, kaayyoo qorannichaa milkeessuu kanneen jedhaman ammargee, darbaa dabarsaafi kan murtii qoratichaan argamanidha.

3.3.2. Daawwannaa

Daawwannaan gosa meeshaalee funaansa ragaalee keessaa tokko ta'ee, iddoo raawwii yookaan argama waan tokkoo qaamaan argamuun kan raawwatudha. Kunimmoo hunda caalaa raga argamu qabatamaa kan taasisudha. Haaluma kanaan qorannoo kana yeroo gaggeessetti qophii wadaaja liqaa mana aadde Faaxittii Shaganeen kan ganda Sanbatee 01 guyyaa 27/07/2009 geggeefame irratti argamuun wadaaja dhaabameef haalaafi suura meeshaalee ayyaanichaa; saganticharratti argamedaawwachuun yaadannoofi mobaayilaan suursagalee isaa waraabuun iddoo ifa hintaanetti sagantichaa booda gaafachuun maal akka ta'e boqonnaa itti aanu keessatti qaaceffameera. Sirni ayyaaneffannaa wadaaja dhaabbachuu yeroo gaggeeffametti akkaataa raawwii afoolaafi fakoomiiisaa guutummaatti qindeessee waraabuuf meeshaalee waraabbii ga'aa hin arganne. kanaaf ragaaleen argama kunniin boqonnaa afur keessattii ergaa faaruu haala uffannaa, yoomessa keessatti raawwatameefi maaliif akka raawwatame gadi fageenyaan xiinxalameera.

3.3.3. Qaaccessa Dookumentii

Sakatta'a dookimentii jechuun adeemsa qorannootokko geggeessuu keessatti tooftaa qorannoon sun fudhatamummaafi dhugummaa isaa mirkaneeffachuuf kitaaba, galmeelee, qorannooleefi barruulee bifa adda aaddaatiin barreeffamanii kaa'aman hanqina mudateef qorannichi akka galma ga'u sakatta'uun qorannicha cimsuuf kan gargaaraudha. kanamalees dookmentiin kallattiinis ta'e alkallattiin filatamuu danda'a. kana jechuun kan kallattiin qorannichatti hidhata qabu yoo dhibame, kan faallaa isaa ta'es ilaaluun hiika qorannoo keef tilmaama ka'umsaa siif ta'uu ni mala jechuudha.

3.4. Mala Qaaccessa Odeeffannoo

Qorannoon tokko fudhatamummaa argachuuf qidaa'inni yaadaafi akkaataan ibsama radagaalee isa bu'uuradha. Odeeffannoo argamu irratti hundoofnee akkaataan qaacceessa isaaf adda adda. Haaluma kanaan qorannoon kun ragaalee hammamtaan ibsaman waan hinqabneef mala qaaccessa akkamtaatti dhimma ba'ee ragaalee karaa adda addaan guuraman ibseera. meeshaalee funaansa ragaalee kan akka afgaaffii, daaawwannaa fi

dookumentii ilaaluufi dhaggeeffachuun argaman gara barreeffamatti jijjiiruun bifa ibsaan, bifa gabateen, gargaaramuun ragaalee walfakkaatan mata duree tokkotti guuruufi gurmeessun dhiyaataniiru. Denscombe (2007:294) akka eerutti, “To arrive at generalized conclusions, however for the sake, the researcher need to interpret the data and make significant decisions” jechuun ibseera. Akka yaada hayyuu kanaatti qorataan tokko goolaba qorannoo isaa irra ga’uuf adeemsa keessa darbee odeeffannoo hiikuufi bu’aa qorannoo isaa kan murteessuu danada’udha. Kanarraa ka’uun, qorannoon kunis wanta keessa darbee as ga’e niqaba. Adeemsota keessa darbaman keessaas odeeffannoo guuruun, qindeessuufi qaaccessuunidha.

3.5 Naamusa Qorannoo

Qorannoon yeroo gaggeeffamu adeemsaafi naamusa mataa isaa qaba. Namuusni qorannoo gaggeessus of eeggannoo gochuun dhimma qoratu sana seeraan adeemsisuutu irra jira. Kunis hawaasa sanaan walfakkaatanii akka isaaniitti yaaduufi raawwachuun safuu hawaasichaa eegaa itti deemuudha. Neuman (2007:5) seeraafi naamusa karaa seera qabeessaan eeguun qoratichi icciitii irraa qoratu eeguufi iddattoota isaa kabajuun odeeffannoo barbaachisaa fudhachuuf kan adeemsisu ta’uu qaba jedha.

Haaluma kanaan qorataanis hawaasa kana wajjin turee dursa waan gochuu qabuufi dhimma lagu qabu akka himaniif gaafate. Sana booda sirnicha irratti argamuun waan waraabbachuufi suuraa kaasuun dhoowwaa ta’e irraa of eeguun hawaasaaf amanamee jira. Bakka itti walii galetti immoo suura kaasuunfi sagalee waraabuun maaliif akka oolu duursa itti himuudhaan fedhii qabaachuu isaanii addaan baafatee erga eeyyamsiisee booda fudhachuun hojii qorannoo kanaaf oolcheera.

BOQONNAA AFUR:

XIINXALA RAGAALEE WADAAJA DHAABBACHUU

Ragaaleen maloota odeeffannoo barbaachisaa argachuufqoratichi boqonnaa sadii jalatti karoorfateefi akkaataa ragaalee argaman xiinxaluuf mijataadha jedhee kaayyate fayyadamee, ragaalee adda addaa argate akka armaan gadiitti mala qaaccessa akkamtaan odeeffannoolee argaman xiinxalameera. Haaluma kanaan qorannoon kun bu'a qabeessummaan isaa kan hubatamu haala dhiyeessaafi qaaccessa ragaalee boqonnaa kana keesatti. kanaaf ragaaleen funaanaman kun adeemsa raawwii duudhaan kun hordofee raawwatu kan ibsamedha.

4.1. Wadaaja Liqaa Dhaabbachuu

Boqonnaa lama jalatti Wadaajni duudhaa hawaasni Oromoo durii jalqabee ittiin rabbiin kadhatees ta'e, ayyaaneffateewaa'ee bultoosaaf yookaan ormaaf rabbiitti qajeeltoo kennatu akka ta'e ilaalleerra. wadaajni raawwii isaarratti hundaaa'uun bakka afuritti qoodama. Isaanis: wadaajakirbiit, Iteetee, Qaalluufiliqaati jedhu gaafatamaan Ob. Ammee Xayyaar 12/06/09. Wadaajni kunniin seeraafi akkaataa itti kabajaman irratti hundaa'uun kan raamadaman yommuu ta'an, yeroo qabnu irratti hundoofnee wadaaja liqaa wadaajota jiran keessaa fudhchuun akkaataa raawwii isaa akka armaan gadiitti xiinxalameera.

4.1.1. Yoomessa Wadaajaliqaa

Wadaajni yoomessa garaagaraa keessatti raawwachuu danda'a. Kunis haala sirnichi itti raawwaatamu irratti hundaa'uun kan adeemsifamudha. Kana jechuun jila guddaafi giddu galeessaan yookaankan manaafi lagatti raawwatamuu danda'udha. Sababni wadaajni liqaa itti dhimma ba'amanis, kan deege akka duuromuuf, kan dhala dhabe akka argatuuf, yeroo roobni came akka roobuuf malkaatti bahanii, muka gurguddaa jalatti bahanii Rabbiin kan kadhataniifi kan galateeffataniidha

Wadaajni armaan olitti ibsaman keessaa kan yeroo raawwii murtaa'aa qabaniifi hin qabne ni jiru. Kan yeroo raawwii murtaa'aa qabu wadaaja liqaati. Wadaajni kun kan qe'eefi lagatti raawwachuu danda'anidha. kunis ji'a Fulbaanaafi Eblaa keessa kan taasifamamidha. Kan baatii Fulbaanaa keessaa ta'u, irra jireessaan yeroo galateeffannaati. Sababiinsaas, waan namniifi horiin sooratu marti sirriitti waan argamuuf Rabbi waan nuu tolchiteef

galatoomi jechuudha. Wayitii aannan quufanii akkasumas, asheetaa fi soorata adda addaa sirriitti nyaatanii quufanii kan jiraatanidha. Kunis yeroo galataa jedhamee beekama jedhu akka odeef-kennitootni (Mohammed Arbiyyee fi Jaabiir Ahimad) himanitti. Akkasumas, Wadaajni kun ji'a kana keessa raawwachuu yoo kan hin danda'amne ta'e gara ji'a sadaasaatti darbuun akka wadaajeffamu ta'a. Wadaajni baatii Eblaa keessa taasifamu immoo yeroo qonnaa itti eegaluuf itti qophaa'an waan ta'eef, qotoonni akka gateettii jabaattuufi waan qotatan biqilee guddachuuf akka roobni roobuuf, akkasumas kan biqile oomisha gaarii akka kennuuf baatii kana keessa wadaaja liqaa taasifatu.

Kanamalees, Wadaajni liqaa kan qophaa'u akka dhuunfaatti ta'uu danda'a. kunis ji'oota lachan armaan olitti heeraman keessatti yoo raawwatamuu baate darbeedarbee ji'a sadaasaafi ji'a waxabajii keessa ta'uu danda'a. kunimmoo darbuunisaa kan rakkisu yoo ta'e malee ji'oota kana keessa akka raawwatuuf hin ayyamamu jedhu ob. Adam waraabe. Yaadni kunis ayyaaneffachuun yeroo murtaa'aa akka qabu kan mul'isudha jechuudha. Haaluma kanaan Wadaajni kun kanqopheeffamu guyyaa kadir (Sambataduraa) Nuruseen (kibxata) sa'aa 11:00 hanga Jilaanii (Roobii) suubii sa'a 11:00tti. kana jechuun sa'a 24 guutuusirnoota adda addaa qopheeffachuun wadaaja isaanii kan baafatanidha. Sirni wadaajaa faaruun dibbee fudhatanii rukkutuun kan eegalu halkan saatii 4:00 irraa eegalee hanga lafti bari'uutti waljalaa fuudhaanii dhiiraa dubartiin harka rukkutuun jeekkaraa bulu. Haata'umalee, yeroo faarsan keessatti dubartiin faarsuu hin dandeessu jedhu akka odeef-kennitootni ibsanitti, akkasumas inaay ta'uu hin dandeessu. sababni isaas dubartiin akka amantii Islaamaatti dhiiratti makamuufi mataarraa uffata buufachuun kabaja ayyaanichaaf hin ayyamamu jedhamee amanama.

Guyyaan liqaan itti qophaa'u akkasumaan akka fedha namootaatti osoo hin ta'iin akka aadaafi barsiifata hawaasichaatti kan taasifamudha. kunis achii dhuftee abbootii isaaniirraa eegalanii kan beekaniifi itti dhimma ba'aa jiraniifi duudheffatanii jiraachaa jiranidha. Raawwiin wadaajaa kan gaggeeffamu akka walduraa duuba angafummaa ijoollee isaaniitti kan ta'udha. Fakkeenyaaf ilmi angafni guyyaa kadir, inni lammaffaan Abdooyyee yommuu ta'u, inni sadaffaan immoo guyyaa Nuruseen kan ayyaaneffamu yommuu ta'u ilmaan kanaa booda dhalata hundi gara isa angafaatti deebi'anii guyyaa kadir akka ayyaanicha dhaabbatan taasifama.

Walumaa galatti wadaajni kan raawwatamu haala barbaachisummaa isaattidha. kunis guyyoota torbanii keessaa guyyoota sadii kadir, Nuruseeniifi Jilaanii yommuu ta'u kan tolfannaa immoo guyyaa Abdooyyeeti. Haaluma kanaan guyyoonni kunniin seera wadaaja dhaabuu keessatti hiika mataa isaanii qabu. Guyyootni akkuma tartiiba isaaniitti ta'anii gaafati kadir(sambata duraa)fi Nuruseen (kibxata) galateeffachuuf yommuu ta'an, kan guyyaa Jilaanii(roobii) immoo kadhannaafi tolfannaaf kan fayyadamanidha.

Guyyoonni wadaajni kun itti ayyaaneffaman kunniin akka amanti Islaamaatti hiika guddaa kan qaban yommuu ta'an, kadir jechuun ergamaa rabbii isa guddaafi akka galaanaatti kan lakkaa'amudha. Kana jechuun kan kadhannu marairraa hindhabnu jedhama. kanamalees, kanneen hafanis akkuma walduraa duubummaa isaaniitti kabajni isaanii yookiin ayyaantummaan isaanii kan walcaaludha. (Obbo Jaabir Ahimed 19/06/09). Akka od-kennitootni qoraticha ragaa aadichaan walqabate himanitti tartiibni guyyoota kanaa akka barsiifata isaatti kadir ilma angafaaf ayyamama, nuruseen ilma sadaffaaf yommuu kennamu, jilaaniin immoo ilma lammaffaaf kan kennamudha. Ilmaan warri isaan kana sadanii booda dhalatan yoo jiraatan immoo hundi isaanii gara kadiritti deebi'uun akka achirratti kabajatan(kaaddaman) ta'a.

4.1.2. Hirmaattota Wadaajaa liqaa

Wadaajni liqaa yeroo qophaa'u namoonni hirmaatan dhiiras dubartiis ta'uu danda'u. Saalli kunneenis, yeroo hirmaatan bakka adda addaa taa'aniikan kabajanidha. Kunis, golgaan lama qophaa'uun dhiiraafi dhalaa adda baasuun sirnicha akka hordofaniifi akka wal-kaaddaman taasisama. Dhiirri hirmaatus maanguddoo nama ilmaan lamaafi isaa ol hore abbaagaarrifi raagadha. Dubartoonni immoo kan da'anii beekan ta'uu qabu.

Walumaagalatti, qooddattoonni wadaaja kanaa nama cabsite yookaan dahe ta'uu qaba jechuudha. Sababani isaas, saalonni lachuu dahan kun daa'imman isaaniif akkuma garaa laafan, yoo kadhatanis garaa guutuudhaan kadhatu. Waaqnis ni o'a'aaf jedhamee amanama. Warri hin deenye garuu, garaan isaanii hin banamne kanaaf yeroo kadhatan deensa jaronni keessa darban kana hin argine waan ta'eef, yoo kadhatanis gara laafinaan rabbi hin kadhatan jedhanii waan amanaaniif saganticha irratti qooda hin fudhatan. Hirmaattota sagantichaa keessaatti kan qooda fudhatan gandoo, inaay, abbagaarfi wadaajonni dhaabbataan kan hirmaatanidha.

Lakk.	Maqaa qooddattootaa	Ga'ee qooddattootaa
1	Inaay	Durummaan wadaaja raawwchiisuu
2	Abbagaar	Du'aayii gochuu
3	Namoota wadaaja dhaabbatan	Kan eebbifaman yookaan kadhatamuuf
4	Gandoo	Meeshaalee inaay wadaajaaf fayyadamu baata
5	Hirmaattota	Inaayiifi abbagaarini deggerufi yeroo faaruu jeekkaraa raawwatu.

Gabatee 1.1.Hirmaattota ayyaana wadaajaa

4.2. Adeemsa Raawwii Sirna Ayyaaneffannaa Wadaajaa

Sirni raawwii ayyaaneffannaan ittiin beekamuufi akkaataan itti raawwatamu ibsamuun kanneen hawaasicha keessatti akka tasaa adda tahanii uumaman ibsuuf akka ta'e hayyuun Dorson (1972:16) akkas jechuun ibsa. "Festival activities where construed as symbolical representation of situations the participants would like to occur" jechuun ibsa. Raawwii sirna kabajaa tokko keessatti adeemsifamu hunduu kan isa ayyaaneffatu jiraachuu qaba. Yaaduma kanaan wal qabsiisuun haalliifi seerri raawwii wadaaja dhaabbachuu ulaagaa keessa darbuun raawwatu qaba.

4.2.1. Adeemsa Sirnaan duraa

Adeemsi sirnaan duraa milkaa'ina yeroo raawwiif kan haala mijeessudha. Haaluma kanaan ayyaaneffanna wadaaja dhaabuu keessatti haaldureewwan mijaa'ina qabaachuu qaban keessaa namni wadaaja raawwatu (Inaay) dursee mariisfamuun guyyaan niqabama. Erga guyyaan qabamee dhugaatiin taliiloofi mijuun turban ayyaanichi itti raawwatu dursee ni qophaa'a. Akkasumas, Buna qalaafi gosti nyaataa (qinceen-qiixxaafi marqaaf) ayyaanichaaf ta'u ni qophaa'a. Haaluma wadaajni itti ayyaaneffamuun hoolaa adii yookaan gurraachafi lukkuu bifa garbuu qabu qopheessu.

Meeshaaleen ayyaanichaa tajaajila biroof hin oolan. Gaafa ayyaanichaa bakka taa'anii fuudhamanii waciitiin buna qalaaf, jabanaan bunaaf, gomboon (okkoteen) taliiloof tajaajila isaaniirra oolu. Sirnoota dhangaa qophaa'an sanarritti dubartootni naannoo sanatti argaman bobba'uun hojii ni gargaaru. Inaay osoo hin dhufiin dura bakki isaaf ni qophaa'a. akkuma dhufeen oldarbee garraa namaa ni taa'a. Namoonni dhaqanii isazayyaruu. Gandoon gargaartuu inaayichaati. Meeshaalee wadaajaafi bishaan waduu baachuun jala deemti. Gandoon dhiira; dhiira kanas safuu ayyaanichaaf saala dubartiitiin

‘Ishee’ Jedhanii waamu. Hirmaattonni sirnichaa dhiiraafi dhaalaan addaa adda ba’anii taa’anii sirnicha namuusaan hordofu.(Abbagaar Shagamee 27/07/09)

4.2.2. Yeroo Raawwii wadaajaa

Gaafa ayyaanichaa immoo haati manaafi abbaan manaa haalduree sirnichaa mara erga raawwatanii booda namoota kaaddaman firoota isaanii keessaa ramaduun uffata ayyaanichaaf ta’u uffachuun Inaayicha bukkee abbaan manaa mirgaan,haati manaa immoo bitaan taa’anii nyaataafi dhugaatii qophaa’e akka tartiiba seera sirnichaatti warra kaaddama irraa fuudhanii inaayitti kennuun jabaafatu.

Sirni tokko yeroo raawwatu haalaafi bakka keessatti taasifamu ni qaba.kunis haalli raawwichaa yookaan barsiifachaa tartiiba wanta Sanaa kan murteessudha.kan jechuun keessumaa duudhaan hawaasaa amantii uummataa wajjin hidhata cimaa waan qabuuf seera isaa eegee kan hin raawwanne yoo ta’e, sirnichi gaggeeffameera jechuun hin danda’amu.kanaaf, haala raawwii walii gala wadaaja liqaa akka itti aanutti xiinxalameera.

4.2.2.1. Wadaaja Liqaa Qe’eetti Raawwatu

Qophiin ayyaanichaaf taasifamu haala yoomessaan gargar ta’eyyu, haalli raawwii isaa kan walirraa fagaatu miti.Haalli kunimmoo yeroo baay’ee galgala kan raawwatamu yoo ta’u, namoonni argamuu qaban erga sassaabamanii dhangaan qophaa’e haala tartiiba seera ayyaanichaan dhiyaachuun ni jabaafama.Haaluma kanaan Jabaasuun wanta nyaataafi dhugaatiif dhiyaate sana eebbisiisuu jechuudha.kanaafuu, wanti jalqaba jabaafamu mijuudha.kunis akka armaan gadiitti abbagaariin jabaafama.Abbaan dhibaayyicha dhiyeessu fiduun akkas jechuun mootii wadaajaatti akka eebbisuuf itti qaba. ‘mijuu jabaa’ jedha.

Kan jabaasu

kan jalaa fuudhu

Mijuu jabaa	
Allahuu magan	magan
Nabii magaan	magan
Mohammed magan	magan
Mijuu roobaa	
Nagaaha jabaa	
Allahuu magan	magan
Nabii magaan	magan

Mohammed magan	magan
Sadaqatu ilillaahii	
Suwaahabni kan nabiiti	
Kan dachii kanaa	
Mootiikanaamagan	
Allaahuu magaan	magan
Haajaan haa baatu	amiin
Haata'u mijuun jabaa	jabaa...(Madda:Jamaal Afroo 27/06/09)

Jedhanii erga harkaa fuudhanii jabaasanii booda harka isa eebbise Sanaa gagaragalchuun ni dhungatu. Achumaanis walharkaa fuudhanii mijicha unatu erga seera kan raawwatanii booda gara isa itti aanuutti ce'u. Itti aansuun kan jabaafamu buna qalaadha akkuma isa jalqabaa bunni qalaan kan dhiyaatu karuma maatii wadaaja dhaabbateeti. Innis akkuma fideen 'Awwal jabaa' jedhechuun inaayichatti kenna. Inaayichis akka armaan gadiitti jabaasuun tartiibni raawwii armaan olii hanga dhangaafi dhugaatiin qophaa'e dhiyaatee raawwatuutti haaluma walfakkaatuun itti fufa jechuudha.

Jabaasuu abbagaar

Hirmaattota

Bismilaayii rahiim awwaal jabaa	jabaa
Awwal roobaa magaan	magan
Kan Ibraahim Faaxim magan	magan
Kan Sayid kadir magan	magan
Allahu magan	magan
Nabii magan	magan
Mohaammed magan	magan
Moomin magan	magan
Fayyaan haaseenu	amiin
Nageenyi haaseenu	amiin
Horaa bulaa	amiin
Badhaadhaa	amiin
Dhukkubsataan haa fayyu	amiin
Daa'imni haa guddatu	amiin
Beekaan nurra haabulu	amiin...(Madda:Jamaal Afroo 27/06/09)

Nabii magan Allahu muusale...'isaanis. amiin jedhanii erga jalaa fuudhanii xumuranii booda namichi wadaaja dhaabsise sun harka isaa inaayichatti kennachuun dhungatu. kunis kan ibsu akkuma Rabbi, Nabi sijaallatee ayyaana kan siif kenne nuufis kan gaafanne nuuf haa kennu jechuu kan mul'isudha..Haaluma jalqabaan erga harka kennatanii booda

nyaata dhiyaate sanani nyaatu.erga nyaatanii booda, gara jabaasuu marqaatti darbuun akka armaan gadiitti eebbisu‘Bismilaayi..‘jedhee

eegaleeeebbisa.

Kan Jabaasuu

Hirmaattota

Daraaraa roobaa ,
Roobaa nagaa
Sadaqaatu ilaali,
Seeqaan kan Nabiiti
Subaannikanrabbiiti

Muchi siif haa bicu
Lagni siif haa bicu
Manni siif haa jiidhu
Qolleen haa jiidhu
Mil’uun barakaa kee haa jiidhu

amiin
amiin
amiin
amiin
amiin.....

(Madda Jaarraa Ahimed 02/08/09)

‘Daraaraa jabaasuu’ jechuun wanti nyaatamu marti lafatti biqilee guddachuun sadarkaa nyaata kanaaf ga’e. Akkuma daraaraan miidhagee waan miidhagaa nu sooree jabaasuun Rabbiin yaadachuu qabna jechuudha. Akkasumas, akka aadaa Oromoo wallootti wanti nyaatamu yeroo nyaataaf dhiyaatu duwwaa isaa hin dhiyaatu. wantonni faana dhiyaatan kunis jabaasuu dhuunfaa isaanii waan qabaniif waluma faana jabaafamu. Fakkeenyaaf ittoon marqaa akka aadaa Oromootti dhadhaadha. Dhadhaan kunimmoo akka nyaataaf ta’utti mi’eessituu adda addaan ni urgeeffama waan ta’eef ‘Urgaa jabaasuu’ Jedhanii erga eebbifamee marqichi nyaatama.

Sadarkaa itti aanuttiimmoo gara korma qophaa’eetti garagaluu dhiigaan haraarfachuutti deemuun hoolaa yookaan korma loonii qophaa’e sana haadha manaa yookiin abbaa manaatiin dhiyeessuun korma jabaasuu jedhu, kormii dhiyaatu boorumtaa wadaajni qophaa’e suubii kan qalamudha. kanas haati manaafi abbaan manaa kormicha biradhaachuun, abbaan manaa ulee irra kaa’uun, haati manaaimmoo finyoo kormi ittiin hidhamee jiru qabdee fuula dura korma jabaafamuu dhaabachuun kan eebbifamanidha. kun kan ibsu ani sitti of kenneera; kan human qaba si’i; human naaf ta’i; jechuu isaati. finyoo qabachuun immoo eebba keessan mara nanfudha; naaf qabama jechuutti hiikama. Inaayichis abbabaar waliin jabaasu.

Jabaasuu Inaay**Hirmaattota**

Korma jaba magaan
 Rabbiimagan
 Nabii magaan
 Kormi kormi haa seenu
 Ilma ilma dhalchiinaa
 Fayyaan haaseentu
 Dhukkubsataan haa fayyu
 Ollaan nagaan bulaa.....

magaan
 magaan
 magan
 amiin
 amiin
 amiin
 amiin
 amiin

Nabiin kariim Allahu musalle (Mohammed Jaarraa 02/08/09)

Jedhee namichi wadaaja gaggeessu erga jabaasuu isaa raawwatee gorra'uun nama qalutti kennuun dhugaatiifi buna dhaabbateetti deebi'u. Dhugaatiin dhiyaatu kunis taliiloodha. Taliiloon kunis mishingaa akaa'uun daakanii qiixxamee kan qophaa'uufi jabaafamudha. Haaluma armaan oliin abbaa manaa yookaan haadha manaatiin dhiyaachuun 'Laazzaa jaba' jedhu, inaayichi.

Kan Jabaasuu**Hirmaattota**

Laazzaa farajaa
 Nabii magan
 Allahi magan
 Moomin magan
 Mirgifadhu
 Mijeeffadhu
 Margi siif haa jiidhu
 Lagni siif haa jiidhu
 Fayyaan qabbana'aan
 Haa seentu
 Dhiyaana qorraa nyaadhaa
 Kan nyaattan dhugdan hin dhabiinaa....

faraja
 magan
 magan
 magan
 amiin
 amiin
 amiin
 amiin
 amiin
 amiin
 amiin

Nabii kariim Allahu musalle (Mohaammed Hajii 19/07/09)

Laazzaa jabaasee akkuma xumureen afaan isaan abbuuqachuun bitaafi mirgatti ni biifa. kunis Rabbi waan gaarii akka isaanii raawwatu kan mul'isudha. Harka isaan lachuu bal'ifatani, miila isaan diriifatanii 'Amiin' jedhanii erga xumuranii booda harka isaanii irra deebanii inaayichatti kennatu. Harka itti kennachuun Rabbii afaan ke faana jira kan ati nuuf tuftu hundi nuuf ni raawwata jedhamee amanama. Haalonni armaan olitti heeraman

marti dhiyaatanii erga sooratee booda gara faaruutiin ayyaanichaa kabajuufi jeekkaruutti deemama.

Eebba maanguddoo yeroo wadaajaa nama dhala dhabeef buna dhaabsisuun eebbifamu Eebbi/jabaasuun kan dhiyaatu yoomessa murtaa'aa keessatti.yoomessi immoo yeroofi bakkaan kan heeramudha.Namni akkuma haajaa isaatti qophiilee haajaa sanaaf gumaachan mijeessuun kan taasifatudha.Haajaan kunis kan huqqate haa quufuuf,kan dhukkubsate haa fayyuuf,kan deege haa duuromuuf, kan dhala dhabe immoo haa argatuuf kan taasifamudha.kanaaf jabaatiin armaan gadii wantota wadaaja liqaaf qophaa'e keessaa jabaatii kan buna dhaabameeti.kana jechuun sirna kanarrattii qophiileen biro hin jiran jechuu miti;jabaatiin isaanii kan armaan olitti dhiyaate waan ta'eef irra deebii akka hin taaneefidha.

Kan Jabaasuu

Awwal jabaa
Waan jabaatu duraa bahaa
Sarbaa dannabaa
Gudeenni taadii
Harmi aannan
Qoraar furrii
Ooltu bultu ororanyi
Dahii badhu
Qotii nyaadhu
Horii bobbaasi
Faanti dannabaa

Hirmaattota

jabaa
baha
dannaba
amiin
amiin
amiin
amiin
amiin
amiin
amiin
dannaba

Allahu mosolleObbo Jaabir Ahimed (22 /07/09)

Walaloo armaan olii keessatti 'awwal jabaa'jechuun bunni nuuf dhiyaate kabajamaadha.kanaaf waan jabaa qabannee si kadhannaa ati waan jabaa nuuf kenni.'sarbaa dannabaafi gudeedni taadii'jechuun immoo har'aa qabee ciisichi keessan kan eebbifame, horaa jechuudha.akkuma armaan oliitti raawwachaa turan harka isaanii gara waaqaatti bal'isan gadi deebisuun harka nama jabaasee sana gaggalagalchani dhungatu.

4.2.2.2. Wadaaja liqaa Malkaatti gaggeeffamu

Wadaajni liqaa akkuma armaan olitti ibsametti ji'a Fulbaanaafi Eebbla keessa kan raawwatudha. Ayyaanni kun akka waliigalaatti dhimma hawaasaaf kan raawwatu ta'ee Abbagaariin kan eebbifamudha. Abbagaar irra jireessaan seera bobbaa galtii dhimmoota hawaasaa qajeelchuu yookiin hawwii qabuu irratti kan eebbisudha. kunis kallattii itti bobba'uuf ka'anitti garagalanii kopheefi ulee lafa kaa'anii kan eebbifamanidha. Kopheefi ulee lafa kaa'anii eebba fudhachuu isaanii kun Rabbi qulqulluudha. waan qulqulluus uume, kanaaf, lafti akka duudhaa kanaatti qulquluu ta'uu kan bakka bu'udha. ulee ofirraa lafa kaa'uun immoo nuti aangoo hin qabnu; kan aangoo qabu si'i; sittis of kennineerra jechuudha. Haata'umalee, wadaajni baatiwwan lachan keessa qindaa'ee yeroo ammaa kana hawaasa keessatti bal'aan raawwatu hin jiru. Darbee darbee garuu namoonni ayyaana gariiba jechuun mana abbagaaritti faaruu malee du'aayiin kan adeemsifamudha. Sababa duudhaan kun akka hafu taasisan keessaa inni guddaan babala'achuu amanti Islaamaati (Obbo Mohammed Hajii 26/07/09)

Gariibni gosa wadaaja liqaa ta'ee jilli ba'uun namaataaf akka fedhii isaaniitti eebba kan taasifamudha. kunis abbummaan kan kooti jedhamee kan qopheeffamu osoo hin jiraatiin hawaasumaan raawwata. kan jechuun namoonni akkuma fedha isaaniitti wanta sirnicharratti dhiyaachuu malu qabatanii dhufanii kan jabaasifatanidha. Wanta asirratti dhiyaatan keessaa mijuun isa tokkodha. Namni akkuma tartiiba dhufinsa isaatti mijuu qabatee dhufe sana gara abbagaar fiduudhaan 'mijuu jabaa' jechuun itti kennuun akka jabaafamuuf taasisa jechuudha, (Obbo Mohammed Hajii 26/07/09). kunis akka armaan gadiitti kan eebbifamu yommuu ta'u, kan yeroo bobba'uuf ka'an kan eebbifamudha.

Kan eebbisu

Laga nagaa marabbaa
Nagaa rabbi nuu haakennu
Rooba nagaa marabbaa
Godaan nagaa marabbaa

kanneen jalaa fuudha

ee marabbaa
ee marabbaa
ee marabbaa
ee marabbaa... (Mohammed Hajii 26/07/09).

Kunis hawwii karaa nagaa akka ta'uuf kan fedhanidha. yeroo eebbi kun raawwatu namni hundumtuu sagalee isaanii olkaasanii 'haa roobu *3' jechuun eebba isaanii raawwatu. kunis yeroo roobni caamefi arfaasaan seenu kan lagatti ba'anii kan jabaafamudha. Liqaan kun yeroo ammaaa kana bal'inaan itti hin fayyadaman.

Eebba yeroo godaansaa deebi'anii eebbifamu akka itti aanutti ta'a.

Kan Jabaasuu

Hirmaattota

Ol-dachaatiin nagaha marabbaa	ee marabbaa
Rabbi nagaa nuuf kenni marabbaa	ee marabbaa
Biyyaa nagahaa marabbaa	ee marabbaa
Maatii nagahaa marabbaa	ee marabbaa
Maasii nagahaa marabbaa	eemarabbaa...

(Madda: Ammee xayyaar.19/06/09)

Jedhanii yommuu wal-eebbifatan bobbaagaltii kanarratti namni tokko fedhasaatiin godaanuufi dhiisuu hin danda'u. Haalonni akka mijatuuf wadaajni qophaa'uun du'aayiin akka naannoo jiraniitti erga raawwatatanii booda boorumtaa immo fuula tokkoon loon, gaalaafi bushaayee isaanii fudhatanii qajeelu. Eebbi kunis kan jabaafamu abbagaar lagaatiinidha. Eebba wadaaja liqaa lagatti taasifamu keessaasirnichii raawwateen booda dhiiraan eebbifamu akka itti aanutti ta'a.

Kan Jabaasuu

Hirmaattota

Bokkuun kan Rabbiiti, ani kan Nabiitin jedhaan Raaga	
Abbagaarticha eebbisu	Uummata jalaa fuudhu
Rabbi nagaan nu haa kennu	ee marabbaa
Laga nagaa marabbaa	ee marabbaa
Rabbi nagah marabbaa	ee marabbaa
Bobbaagalti nagah marabbaa	ee marabbaa
Margii maddi nagah marabbaa	ee marabbaa... Rabbi subaana jechuun raawwatu (Jaabir Ahimed 19/06/09)

Eebbi kun namoota sirna kanarratti argaman keessaa raagaaf abbagaariin kan ta'udha.' Bokkuun kan Rabbiiti, ani kan Nabiitin' jedhee kan raagni jalqabu yommuu ta'u kana jechuun aangoon namaan osoo hinta'iin rabbi harkaati. Eebbi abbagaariin 'laga nagaaha marabbaa' jedhu immoo qajeeltoo bara gaggeeffama uummatichaaf hawwuudha. 'Ee marabbaa' jedhee kan uummanni jalaa fuudhu immoo tole akkuma ati jette nuuf haa ta'u jechuudha. (mang. Mohaammed Arbiyyee 29/06/09)

4.2.2.3. Faaruu

Sirna kabaja ayyaana wadaajaa keessatti erga qophiin jabaasuu hanga nyaata nyaachuutti xumuramee booda faaruu faarsuun galata galchu, faarsuun kadhatu. Faaruun faarfatamu

kunis ergaa kan of keessaa qabu yoo ta’u, dibbee kabaluun inaay ni faarsawadaajni achii hundi jalaa fuudhuun jeekkaraa bulu. Faaruun ayyaana wadaaja keessatti faarfatu kan wadaajaa hunda osoo hin ta’iin, akka kabajni ayyaanichaa eeyyamutti kan raawwatudha. Faaruun kun Inaayiin kan faarfamudha. Haata’umalee namoonni ogummaa ayyaanichaa itti hin hirmaatan jechuu miti. Kanaaf qorannoon kun wadaajota jiran keessaa tokko fudhachuun wadaaja liqaarratti xiyyeeffatee faarfatuufi qabiyyee isaanii akka armaan gadiitti haa ilaallu

4.2.2.3.1. Faaruu Nabii

Nabiin ayyaantu rabbi ergamaa kooti jedhee baayisee mararfatuudha. Ayyaantuun kunis Rabbiif tajaajila kennaa kan tureedha. Ergamaan rabbi kunimmoo faarfamuufi leellifamuu qaba. Nabii yoo faarfame ulfina argata, kunimmoo Rabbiin kan gammachiisu waan ta’eef, namaaf laafa jedhama. Kanaaf, faaruun armaan gadii kun akkaataafi haala faarichaan kaa’ameera.

Kan faarsuu

Ariibuu nabii ariibuu (2)
 Assalamwalikum....
 Yaa nabii miilli kee hin qallane
 Deemtee qaqqabsiita
 Harki ke hin hin huqqanne
 Kenniteet quubsita
 Harras nuuf mildhu nuun jedhi kaa jabaa
 Yaa nabi yaa naggasaa
 Duumessa waaqa jalaa
 Deemii si hin shanyaanu
 Koottuu si hin gaffaanu
 kophee malee hin godhatuu
 Guftaa malee hin uffatuu
 Warqii malee hin uffatuu
 Dhugaa malee hin dubbatuu
 Yaa nabii
 (Adam Waraabe 02/08/2009)

Hirmaattota

Ariibuu nabii ariibuu (2)
 Assalamwalikum.....
 Ee...yaa nabi

‘Ariibuu nabii ariibuu’ jechuun yaa ergamaa rabbi guddaa ati koottuu nu bira buufadhu nagaa nuun jedhi, sitti himanna nuuf fuudhi jechuudha. Yaa nabi yaa naggasaa jechuun gooftaa hundaa olii jechuudha. Gooftaan hundaa olii kan qaqqabamuu hin dandeenye nuu

ol kan jiruudha. Caammaafi warqii kan godhatu immoo ajajaa hundaa oliiti. Dhugaa malee soba yomiyyuu kan hin jaalanne ta'uu agarsiisa. Akka aadaa uummata Oromootti dhugaa bakka guddaa qaba. Namni dhugaa dubbatu qulqulluudha; waan namaa kan hin barbaanneedha. Mallattoon citaa haamanii sararuu marga ciidhaa galata galchuuf kan hafamu yoo ta'u, lalisummaa, jiidhinsa kan agarsiisuudha. Fardis uummata Oromoo biratti gootummaafi faayummaa kan agarsiisuudha. Nabiinis goota, nageenya, lalisummaa inni dhala namaaf fidu agarsiisuuf weeddifama. Nabiin uffata guftaa uffata. Guftaa immoo akka aadaa uummata Oromootti beerran yeroo ayyaana qe'ee isaanii kadhatan kan uffataniidha. Guftaan uffata aadaa ta'ee jirbiifi kuula gosa adda addaan kan dhaahamuudha.

4.2.2.3.2. Faaruu Nuruseen

Faaruu nuruseen akkuma isa kan nabiitti 'ariibuu' jechuun miila naqata. Nuruseen ergamaa rabbi isa biro ta'ee, ayyaantuu hunda qabeessa jedhama. Akka baaritti lakkaa'ama. Baar immoo eenyuyyu waraabee hin fixu. kanaaf akkuma kee qabeessa nu taasisi jedhamee faarsama. Kunis akka armaan gadiitti.

Kan faarsu

Ariibuu nuruseen ariibuu (2)
Assalaamwalikum assalaamwalikum
Nuruseen warrii fageenyaa
Birmachuun keessan dhiyeenyaa
Ija miidhagaa akka nabii keenyaa
Ee sharallaa nuruseenii
Ee bada nuruseenii
Nuruseenii baddaa Baalee
Ee qophataa nuruseenii

Kan jalaa fuudhu

Ariibuu nuruseen ariibuu(2)
assalaamwalikum
assalaamwalikum
assalaamwalikum

Birmataa nuruseenii..... assalaamwalikum. (Adam Waraabe 02/08/2009)

Faaruu kun bifa kanaan harka rukkutani, dibbee kabalanii waljalaa fuudhanii ho'isanii dhiiraa dubartiin faarsaa bulu. Akkuma jalqaba faaruu kanaarratti agarretti nuti nagaa siin jennaa atis nagaa nuun jedhi. Ati fageenya irra yoo taate gargaarsi ke hin fagaatu, nutis si maganfanna jechuudha. Nuruseen ayyaaneffanna ilma lammataaf kennamedha. Faaruun wadaaja liqaa keessatti faarsaman dhimmi dhiyeenya isaanii liqaa raawwachuuf waan ta'eef nuruseen, nabiifi rabbi walitti fiduun kan faarsanidha.

Kan faarsu

Assalamlallaha yaa rasuulallaa (2)

Yaa nama rabbi jaallatee,

Eenyumatucunqursa lallaaha

Assalamlallaha yaa nuriyoo

Allahamohammedee

Yaa nuriyoo,nuurii,

Nuura qamarii

Nama Rabbi jaallate,

Nama Rabbii leellisee,

Nama Rabbi allame,

Yaa nuriyoo nuurii dukkana ibsuu

(Mang.Abbagaar Shagamee27/07/09)

kan jalaa fuudhu

Assalamlallaha yaa rasuulallaa

Assalamlallaha

Allahamohammedee

Assalamlallaha

Haalli jiruufi jireenya Oromoo walloo aadaafi amantiin yeroo baay'ee adda ba'ee hin mul'atu.kunimmoo hawaasni barsiifata isaa isa jalqabaa gadhiisaa deemuun gara isa tokkootti goruun akka jiraatu taasisa.Haaluma armaan oliirraa akkuma hubachuun danda'amutti Afaan sabni Oromoo naannoo kana jiraatufayyadamu afaan Arabaati.Akkasumas duudhaan akkasii kun akka aadaa mataa isaatti fudhataa jiraatu jechuudha.Kanaaf 'assalamlallaha' jechuun naga yaa Rabbii naga,hundaaf naga kenni nagaan hunda qaba,jechuun faarsanii namaaf uumamaafi kanneen biroof kadhachuudha.kunimmoo kaayyoo wadaaja liqaati jechuudha.

4.2.2.3.3. Faaruu Kadir

Wadaajni kan dhaabbatu keessaa guyyaan kadir isa duraati.Guyyaan kadir kun akka amantoota Islaamaatti hirkatee haa beekamu malee namoota amantiin Ortodoksii hordofan birattillee guyyaa guutuu jedhamee kan kabajamudha.kadir jechuun guddaa jechuudha.kana jechuun ergamoota Rabii keessaa isa gara bal'eessa akka baariitti qixaatu(Adam M/d 25/07/09)kanaafuu,daa'imni guyyaa kana dhalatte ayyaantuudha jedhama.Haaluma kanaan wadaajni guyyaa kan dhaabamu warra lamaan hafanirra kabaja cimaafi qophiin bal'aamn kan taasifamudha.kadir kun kan ibsu ergamaa rabbi isa Rabbi jaallatuufi kan rabbi ajaje ciminaan kan raawwatu waan ta'eef rabbi koochoo itti godheef jedhama.Faaruu kadir kun faaruu Nabii wajjin walfakkaata kunis yeroo faaruun sun taasifamu waljala dabaranii kan tajaajilamanidha.(Adam Waraabaa 02/08/09).Akka obbo Adam jedhanitti Faaruun kadiriif faarfamu 'baaroo' jedhama kunis dhimmoota adda

addaaf kan taasfamudha. Kan ulfinaaf, kadhannaaf, tokkummaafi kkf yommuu ta'an kanas bakka jireenya obbo Adam deemuun kan argamedha.

Bahara Guchiin simteen daangaa Gannaaletti

Narraan odeessinaa nama wallaaletti

Torba shukrii goonaa Rabbii olaanettii...kadhannaaf kan faarfamu.

“Diinkureen bareeddee isin bullaaniwoo

Dhibamtuun fayyitee itti tufnaaniwoo

Haajaan teenya taatee isin dhufnaaniwoo”...ulfinaaf faarfamu

Ergaan Baaroo kanaa daangaa laga Gannaaletti nama dhiisii gosti allaattii Guchiin jedhamtuu jaalala irraa isaan simattee, waa'ee isaanii nama hin feenetti narraa hinhiminaa, Waaqayyootti yeroo torba galata galfanna ergaa jedhu qaba. 'Diinkuree' bakka jedhamu Sheek Huseen bullaan bareedde ykn toltee isaan du'aayii itti goonaan namni dhukkubsatees ni fayya akkasumas isaan dhufnaan wanni barbaadan hundi ni taati jechuudha. Haaluma kanaan kadhannaafi jajannaan kun kan ergamaa (ayyaana) kan garaa laaffisuun haajaa isaanii ariifachiisudha jedhama.

4.2.3. Raawwii Wadaajaa booda.

Namni wadaajarra bule marti yogguu lafti bari'u gara kallattii isaatti deebi'uuf oldacha'anii afaa lafarra hafamerra marsanii taa'u. Sirnichi akka eegaluuf gurguddoonni tokko tokkoon lafaa ka'anii gara Inaayichaa dhaquun harka isa zayyarnii dhungachuun gara iddoo isaaniitti deebi'u. Itti aansuun jara wadaajicha qopheesse eebbisuuf bunni qophaa'ee finjaalatti bu'uun itti kennama. Inaayichis abbuuqqatee (unachuu) kallattii namoonni jiran hundatti garagaluun bunicha biifa. Isiniif haatolu, isin haaqabatu jedhee eebbisuun akka gaggeeffamu ta'a. Foon hoolaa isaaf olkaa'ameefi ulee isaa citaatti suuqames itti kennuun gandoo isaa waliin gaggeessu. Foon fudhatee deeme sanas galchuun maatii isaa hunda nyaachisa jechuudha.

Wadaajni darbee guyyaa sadii booda sagantaa 'Qorii xaraguu' ni adeemsifama. Qorii xaraguun sagantaa caffee qophii sirnichaaf hafame sana qulqulleesuudha. Sagantichi kan kabajamu maanguddoo dhiyeenyarra jiran waamamaniiti. Qophiin guyyaa kana qophaa'u marqaafi affeellaadha. Nyaatni kun erga nyaatamee jaronni waaman akkas jedhanii eebbisuun yaa'u.

kan eebbisu

Wadaajni keessan haadhugoomu

Abbaa dilbii, abbaa birrii ta'aa

Alaa manaa, sa'aa namaa fayyaa ta'aa...Jedhanii eebbisanii erga isaan deemanii

booda hafaan sun harammee gatama.(mang.Mohaammed Arbiyyee 27/07/09)

kan jalaa fuudhu

amiin

amiin

4.3. Gosa Nyaataafi dhugaatii Wadaaja Liqaa

4.3.1. Gosa nyaataa Wadaaja Liqaa

Gosti nyaataa wadaaja dhaabuu keessatti kallattiin yookaan al-kallattiin ayyaanicha keessatti qophaa'an ni argamu.kanneen akka akka marqaa, qiixxaa, affeellaafi buddeena ta'uu danda'an.gosti nyaataa turban wadaajaa keessatti hammataman keessaa marqaan isa tokkodha.kan akka buddeenaa fi kanneen biroo fooniif kanneen biro nyaachisuuf kan dhufanidha malee yoo hafanis dhiibbaa geessisan hin qaban jechuudha.

4.3.1.1. Affeellaa

Affeellaan sirna wadaaja dhaabuu keessatti kan hin hafneedha.Haata'umalee, jiraachuufi dhiisuun isaa ayyaanicha keessatti dhiibbaa hin geessisiin malee hawaasni barsiifata godhatee yeroo mara kan qopheessudha.Affeellaan gosa midhaanii kan akka mishingaa keelloo, atariifi shumburaa walitti makanii bilcheessuun dhadhaafi ittutuun laaqanii wadaajotaaf hiraamuun nyaatama.Kunis kan ibsu gosa midhaanii naannoo sanatti margan kan ibsudha.keessumaayyu wadaaja waqtii birraa dhaabaturratti midhaan bilchaatee nyaataaf ga'e nyaachuun kan Rabbiin ittiin galateeffatanidha.Suura.1.Affeellaafi meeshaa itti nyaatan mana jireenya aadde Faaxittiitti, dabalee suuraalee ilaali.

4.3.1.2. Akaayii

Akaayiin sirna wadaajaa kabajuu keessatti buna dhaabbateefakkuma affeellaa gosa midhaanii kan akka qamadii, suufii, shumburaafimishingaa walitti makuun ni akaa'ama.kunis buna dhaabamejabaasisuuf malee qophaa'uun isaa ayyaanichaaf dirqama miti.Akkuma aadaatti bunni yeroo qophaa'u duwwaa hin dhiyaatu waan ta'eef malee gumaacha cimaa hin qabu.Akaayiin kun irra jireessaan wadaaja iteetee keessatti iddoo guddaa kan qabudha.wadaaja liqaarratti yeroo mara jiidhinatu kadhata waan ta'eef akaayiin kun kan bakka xiqqaa qabaate jechuudha.Haata'umalee,gosti midhaanii wallin

makamee dhiyaate kun gosa midhaanii Uummatichi qota bakka kan bu'udha.Suura 2. Akaayii bunaaf qophaa'ee dhiyaate mana aadde Faaxittiitti dabalee suuraalee ilaali.

4.3.2. Gosa dhugaatii wadaaja liqaa

Dhugaatiin akka aadaa hawaasichaatti beekaman taliiloo, abashii, kinnittoofikkf dha.Haata'u malee, ayyaana kana keessatti kallattiin kan argamu taliiloo yommuu ta'u, yeroo tokko tokko abashiifi kanneen biroo ni gargaaru.kanaaf ibsi gosoota dhugaatii sirna wadaajaaf oolan akka armaan gadiitti ibsamaniiru.

4.3.2.1. Taliiloo

Taliiloon gosa dhugaatii wadaaja liqaaf qophaa'u ta'ee, mishingaa akaa'uun unkuramee torbaan dura ni naqama.Dursee naqamuun isaa dafee hin ba'u waan ta'eefidha.Dhugaatiin alkoolummaa of keessaa waan hin qabneef nama hin macheessu jechuudha.kanaafuu, dhugaatiif yoo dhiyaatu 'Laazzaa jabaa'jedhamee kan jabaafamudha.Dhugaatiin kan akka kinnittoofi abashii dhiyeenya keessa waan dhufaniif bartee kana faana hin deemu jechuudha.Taliiloon sirna wadaajaarratti dhiyaachuun isaa sababni barbaachiseef,gosa midhaanii naannichatti argamu ta'uu isaa ibsuuf,akkasumas urgaa isaaf ta'a.Kanamalees. meeshaa supheerraa hojjetame 'uuroo' kan jedhamu yommuu ta'u,haalli dhiyeenya isaa immoo guutuu ta'ee kan dhiyaatudha.Kunis sirni qophaa'e guutuu ta'uu isaa kan ibsudha.

4.3.2.2. Abashii

Abashiin gosa dhugiitii ayyaaneffannaa wadaajaa dhiyaatu keessaa tokkodha.Dhugaatiin kun abasii gabaarraa bitamee ni miicama.achii booda aduutti hafamee gogfamuun ofcootiin daakamee akkuma taliiloo turban tokko dursee kan naqamudha.Haallii naquu isaas dubartiin ommuu ta'u, dubartiin hundis ogummaa abashii naquu hin qabdu.Akka aadaatti abashiin nadhoo gaadiduu qabduun hin nqamu jedhama.kunis yoo kan ta'u ta'e abashiin sun dhandhama qabaachuu malu sana hin qabaatu jedhamee amanama.kanaafuu abashiin of eeggannoon kan naqamudha.Abashiin kun erga ba'ee sukkaarri itti naqamuun namootaaf dhiyaata.Dhugaatiin kun jalqabaa qabee kan amaleeffatame waan hin taaneef yeroo baay'ee ayyaana wadaajaa keessatti itti dhinma hin ba'amu.Haata'umalee sirna biroo kanneen akka gaa'elaafi ayyaanota adda addaa keessatti garuu bal'inaan fayyada.

4.3.2.3. Buna

Bunni gosa gosa dhugaatii aadaa keessaa tokko ta'ee, yeroofi seera itti dhaabbatu qaba. Yoomessa inni itti dhaabbatu, ganama, guyyaafi galgala ta'uu danda'a.yoomessi buna dhaabuu sababa mataa isaa qaba.Akkasumas sababa itti dhaabbatu qaba.kaan ittiin ayyaaneffachuu, kaan mukuu itti ba'uuf, kaan keessummaaf kan danfu yommuu ta'u, toora aadaan akka duudhaa isaatti maanguddoon eebbifamuu,toora siyaasaafi ajandaa biroos irratti banatanii kan jebbeessanidha.

Kanamalees bunni kun yeroo dhaabamu meeshaalee aadaa kan mataa isaa qaba.kunniinis: gaadaa, mooyyeefi finjaala.meeshaaleen kanneen keessaa mooyyeefi gaandaan mukarra kan hojjetaman ta'uu qabu. Sabni Oromoo jalqabaa eegalee wantota mukarra hojjetamitti dhimma ba'aa waan dhufeedidha.Finjaalli immoo lakkoofsaan kudha lama ta'ee.kan dhiyaatudha, kunimmoo lakkoofsa ji'oota waggaan kan bakka bu'uu danda'udha.

4.4. Seera Inaayiifi Namuusa Wadaajaa

Ayyaana liqaaf nyaanni adda addaa akka qophaa'u armaan olitti ibsamaeera,Nyaatafi dhugaatii ayyaaneffannaa wadaajaaf dhiyaatan inaayichatti osoo hin kennamiin hin jabaafamu.kunimmoo kan mul'isu sirni wadaajaa bakka Inaay hin jirretti raawwatamuu akka hin dandeenye kan hubachiisudha.Haaluma kanaan gosoota nyaataa dhiyaata keessaa foonisa tokkodha. Foon qalame muraasni akka seera duudhichaattiin aayichaafolkaa'ama, yoo wadaajni raawwate wanta qophaa'eef fudhatee galuun maatii isaaf hiruun diimina foonichaa nyaachisa.kana malees Abbagaar labahaajabaasuun,raagni immooegeree hawaasa yookaan barri fuuldura isaanii jiru maal akka fakkaatu saba kanatti himuun uummanni haala sana hubatee akka deemufi of eeggannoo akkamii taasisuu akka qabu kan raaguun himuufidha.

Namuusni wadaaja irratti baay'ee barbaachisaadha.kunis yeroo wadaajni raawwatu qalbiin namootaa akka hin hatamneef gargaara.Erga wanti barbaachisu sirnichaaaf dhiyeeffamee booda namni hundumtuu lafarra itilleefi marga hafamerra miila isaanii diriirfatanii bifa geengoo uumanii harkaa isaanii bal'ifatanii amiin jedhanii jabaasuu gaggeeffamu sana fudhatu.Gama biraatiin immoo wadaajni yeroo raawwatamu qaba.Yeroo isaa kanatti dhimma ba'amuu baannaan duudhaa hawaasichaa hordofuun mudannoon gaarii hin taane jiraachuu danda'a jedhamee sodaatamuun akka hin

raawwatamne dhorkama.Kunis Nabi ni dheekkama,Jinniin nama dhooti,hawaasni nama qooda,kan jedhamanidha.Guyyaa dibbeen hin kabalamu, wadaaja malkaaf faaruun hin taasifamu kan jedhan faadha (Jaarraa Ahimed 16/06/09)

4.5. Torban wadaajafi qaaccessa isaanii

Wanti tokko yoo raawwatu seeraafi adeemsa keessa darbu qaba.Akkasumas wadaajni tokko raawwachuuf adeemsafi ulaagaa guutee kan kabajamu qaba jechuudha.Ulaagaa inni guutee raawwatu keessaa turban wadaajaa jedhamee beekama.Torban wadaajaa lakkoofsaan kan murtaa’u osoo hin ta’iin.wanti wadaajichaaf guutamuun barbaachu yoo guutamedha.kunis dheedhiifi bilchaata;nyaataafi dhugaatiin ayyaanichaaf barbaachisu guutamuu qabu jechuudha.wantotni barbaachisan hin guutamiin yoo hafe ayyaanichi galma hin qabu jechuudha.Torban wadaajaa:korma, dhalee, mijuu, marqaa, bunaqalaa,j imaafi tamboodha.Torban wadaajaa kun kan jabaafaman akka dhiyeenya isaaniitti.kana jechuun wantotni nyaataman yommuu dhiyaatan al tokkon jabaafamu.Haata’umalee jechoonni tokko tokkoo isaaniif fayyadaman adda adda Fakkeenyaaf,

Daraaraa jabaa
Mijuu roobaa
Nagahaa jabaa
Allahu magan
Nabii magan
Mohaammed magan
Haata’u,haada’u
Haajaan haa baatu....
Kan dachii kana
Mootii jabaa
Nagaha jabaa
Seeqaatu ilillaahii
Sadaqaatu gabbina
Suhaabni kan Nabiiti
Sugni kan Rabbiiti
Urgaa jaba
Allahu magan
Nabii magan
Mohaammed magan
Jiidha jabaa
Rooba nagaa
Nagaha jabaa

Kan sayid

kan Jamiilaa bulii magan...(Mohammed Arbiyyee 28/07/09)

jedhamanii kan jabaafaman kan akka affeellaa,marqaa,mijuu,buna qalmaa,akkaayyiifi kan itti firooman marti kan waliin jabaafamanidha.Jabaasuun kun du'aayiiis kan of keessaa qabudha.kadhannaan kunis,mootii biyyaaf,lafaaf,namaaf,horiiifi uumama hundaaf maqaa dhahuun,jabaasu.ergaan jabaasichaa akka waliigalaatti wanta nyaannuufi dhugnu 'sifa' nuuf taasisi,nu gabbisi(furdina) kan hojjennuttis barakaa kenni jechuudha. Akkasumas torban wadaajaa biroos jabaasuu mataa isaanii qabu.Sababnisaas haalli isaan itti dhiyaatan murteessaa waan ta'eefidha.Kormajabaa, dhalee jabaa, jimaa (qambaxaa jabaa) fitimboo (hurrii jabaa) jedhamanii jabaafamu. (Qaaccessi torban wadaajaa kun kan argame daawwannaa dirree27/07/09 taasifame mana Faaxittii Shaganeetti)

4.5.1. Mijuu Jabaa

Mijuun aannan osoo wadaajichi hin ga'iiin turban jedhamee kan kuufamuufi gaafa guyaa wadaajichaa jalqaba dhiyaatee 'mijuu jabaa'jedhamee jabaafamudha.Dhimmi aannanii yeroo ka'u sabni Oromoo kan biraa hafumiti.kanaaf keessumaa wadaaja dhaabatu kam keessaa osoo hin hafiin dhiyaatu mijuu kanadha.Mijuun uummata Oromoo hedduu biratti akka nyaataafi dhugaatiitti kan fayyadaa tureefi jiruudha.kanaaf aannan mallattoo jiidhinaa waan ta'eef jiidha qabannee jiidha si gaafanna nuu jiidhi jedhanii sagalee isaanii olkaasanii,harka isaanii diriirsanii hawwii isaanii nuti sitti of kennineera jechuun Rabbiifi Nabisaaniitti himatu.Erga jabaafamee inaay ala afur irraa unachuun 'mijuu roobaa,nagahaa jabaa' jedhee namoota man asana keessa jiran hunda osoo meeshaa isaa keessaa hin buusiin naannessanii unachuun walgeessisanii osoo wal hin tuffatiin mallattoo tokko ta'anii Rabbiin kadhachuu isaanii mul'isu. Jabaasuun (eebbi) mijichaa armaan olitti fuula.43 irra ilaali.(Jaabir Ahimed 27/07/09)Suura.3.Mijuufi godaa mijuun itti kuufamee gaafa wadaajaa keessaa dhugamudha. Dabalee suuraalee ilaali.

4.5.2. Dhalee

Dhaleen torban wadaajni ittiin kabajamu keessaa tokko ta'ee, sadarkaa lammaffaarratti finjaala sadiitti guutamee margi irraddhaabameedhiyaachuun kan jabaafamudha.Dhaleen ayyaana kanarratti dhiyaatu buuqqachuu(dibacchuu)fi affeellaatti naqamee nyaataafis ni oola.dhaleen kun sadarkaa kanarratti kan dhiyaatu bu'aa mijuu waan ta'eef akkasumas margaafi maddarraa waan argameef margi mataa irratti dhaabachuun jalas hafamee

walitti hidhannoo dhaleefi margaa kan ibsamudha. Sirni jabaasuu isaammoo ‘dhalee jabaa’ yoo jedhame ‘jabaatu jabaa baataa, jabeenti kan Rabbiiti, kabajni kan Nabiiti quufaa qabbaxaa, dhabaa dallanaa nurraa qabi, gaarii nutti qabi hamtuu nurraa qabi...’ jedhamee kan jabaafamudha. Ergasii booda dhiirrii dhalaan mana sanatti argamu marti ni dibata, gamisni immoo affeellaatti dhandhoobamee kan nyaata ta’ee dhiyaata jechuudha.

Dhadhaan wadaajaaf qophaa’u inni biraan ‘jiidha jabaa’ jedhamee jabaafama. Gosti kun guyyaan ayyaaneffannaa wadaajaa osoo hin ga’iin dursanii urgeessituu adda addaan laaqanii kan qopheessanidha. Kunimmoo turban wadaajaaf kan qophaa’u wanti nyaatamu itti haa mi’eeffamuufidha. Dhalee jedhamu immoo dibannaaf kan ta’u addaannoo dha. Kanas namni hundi hin dibatu nama namicha wadaajeffatu sanatti aanuufi wadaajonni naannoo isaanii jiran yoo isaan qaqqabe ni buuqqatu jechuudha. Dhaleen erga jabaafamee booda inaayichi al-sadii harka isaan tuqee haa qabatu haajaan haabaatu jedhee kan abbaa wadaajaatti kenna jechuudha.

Dhalee jabaa
Allahu magan
Nabii magan
Mohaammed magan
Jiidha jabaa
Rooba nagaa
Nagaha jabaa
Kan sayid
kan Jamiilaa bulii magan
Kan dachii kanaa
Mootii jabaa
Nagaha jabaa
Seeqaatu ilillaahii
Sadaqaatu gabbina
Suhaabni kan Nabiiti
Sugni kan Rabbiiti (Adam Waraabe 02/08/09)

Suura.4. Dhalee (dhadhaa) jabaasuu, dabalee suuraalee ilaali.

4.5.3. Buna qalma

Bunni qalma torban wadaajaa keessaa isa tokko ta’ee buna jiidhaa dhadhaan danfee sirriitti bilcheessuun ayyaanichaaf ni qophaa’a. kunis meeshaa ciqiree jedhamutti kan qophaa’a. ciqireen tajaajila buna qalmaaf qofa kan dhiyaatudha. sababni isaas meeshaaleen

wadaajaa kabajaafi safuu waan qabaatuuf guyyaama ayyaanichaa gadfuudhamee kan tajaajiludha. Meeshaalee kun kan biroorraa qophaa'ee kan dhiyaatu yoo ta'e fudhatama hin qabu. kanaaf, bunni duudhaa Oromoo keessatti bakka hundatti haalaafi yeroo dhiyaatu qaba jechuudha.

4.5.4. Korma jabaa

Kormi wadaaja dhaabuu irratti dhiyeeffamu kun akka dandeettii humna nama sanaatti kan qopheeffamu yommuu ta'u. Liqa yeroo duriif qopheeffamu korma loonii tokko, kan hoolaa lamaafi re'ee tokko dhiyeessuun mijuu jabaafatanii bunni dhaabate hanga ga'uutti gadi ba'anii 'korma jabaa' jedhanii jabaafatanii oldeebi'uun buna danfe dhugu jechuudha. korommiin dhiyaatan kunniin diimaa(arraba) yookaan daalcha ta'uu qaba. Bifni kormaa kanfilatamu oodachuuf osoo hin ta'iin sababa namatti toluuf qofadha. wadaajni bifa adda addaa filatu, kan namoota dhukkubsatuu, kan namoota falfala godhataniiti malee sababa biro hin qabu. (Jabaasuun isaa fuula.45 ilaali). Suura.5. Jabaasuu kormaa qalamuufi akkaataa raawwii isaa dabalee suuraalee ilaali.

4.5.5. Marqaa

Marqaan gosa nyaata aadaa keessaa tokko ta'ee, torban wadaajni liqaa kan itti qophaa'udha. Marqaa daakuu qincee irraa dhiyaachuun dubartiin marquun dhadhaa itti naquun mijuutti aanee kan dhiyaatudha. Marqaan gosa nyaata aadaa Oromoo keessaa isa tokko ta'ee, ayyaana wadaajaaf kan dhiyaatu immoo gosa midhaanii qincee irraa qophaa'uun ayyaanicha dhaabsisudha. Kunis yeroo sooratamu namni hunduu walqixa kan sooramudha. Kana jechuun laafaa waan ta'eef nyaatni isaa hin rakkisu jechuudha. kanaaf Rabbis xiqqaaf guddaa ija tokkoon waan ilaaluuf ittiin isa kadhachuuf kan ooludha.

Marqaan gosa midhaanii biroorraallee ni qophaa'a. Marqi liqaaf qophaa'u garuu qincee qofaarraa ni qopheeffama. Haata'umalee marqaan yeroo cidha qopheeffatan keessattis ni dhiyaata. marqaanfi gosti nyaata biroo yeroo jabaafamu walumaagalatti 'daraaraa roobaa, rooba nagahaa' jedhamee jabaafamuun gara isa itti aanutti ce'ama. Marqaan yoo nyaatamu duwwaa isaa osoo hin ta'iin jiidha isaaf qophaa'e itti naquun kan mi'eeffatanii nyaatanidha. (Jabaasuu isaa fuula.54 ilaali) Suura.6. Marqaafi meeshaa wadaaja inni irratti nyaatamu mana aadde Faaxittiitti dabalee suuraalee ilaali.

4.5.6. Qambaxa jabaa

Qambaxni jimaa dhimma wadaaja dhaabbachuu keessatti keessaa hin oollee ta'ee, akka duudhaa Oromoo wallootti jabaasuufis ta'e si'aayina hojii argachuuf akkasumas yeroo itti dabarfachuuf bal'inaan hawaasni itti fayyadama. Haalli dhiyeenya jimaa kanaa immoo torban wadaajaa keessaa sadarkaa ja'affaa irratti kan jabaafamudha. kunis erga dhangaas ta'e wanti dhugamu marti raawwatamee booda galgala kan dhiyaatudha. Jimaan yoo dhiyaatu akkuma kanneen armaan olii seera jabaasuu mataa isaa qaba. Kunis'

Qambaxa jabaa
Allahu magan
Nabii magan
Mohammeed magan
Wadaajo Qambaxa jabaa
Rooba nagaha
Nagaha jabaa

Laddaa jabaa ...(mang. Abbagaar Shaganeefi Ammee Xayyaar 27/07/09)

jedhamee eegalamuun jabaasuun jara kana fakkaatu kan jimaa faana dhiyaatu sukkara, sukkaarri kunis '*laddaa* jabaa' jedhanii itti fufuun uumamni lafarra jiru maqaa dhahamuun ni eebbifama. wadaaja liqaarratti yeroo qambaxni jabaafamu wadaajni hundi baala jimaa tokko tokko kutuun harkatti qabachuun amiin jechaa jabaasuu sana jalaa fuudha. Akka wadaajichaatti jimaan haaja baaftuudha. kana jechuun wadaajni sun nuffuu tokko malee faaruufi sirnoota wadaajichaa akka raawwatanii tajaajila. Erga jabaasuun raawwatee 'Allahumosolle' jedhanii raawwachuun baala jimaa sana afaanitti qabachuun qama'uu eegalu. aJimaan kun yeroo qama'amu sukkaarris dhiyaachuun ni jabaafa

Suura.7. Yeroo qambaxa jabaa, jabaasaniifi qorataan saganticha irratti argamee hordofu dabalee suuraalee ilaali.

4.5.7. Hurrii jabaa

Hurrii jechuun timboof jabaasuudha. Timboon baalli jiidhaatti ciramuun tumamee ni cafaqama, aduutti hafanii ni goga. Kunis timboon ni aarfama, aarii isaa kunimmoo duumessatti fakkeeffamee kan jabaafamudha. kanamalees timboon faaidaa hedduu qabdi, nama si'eessuuf hidhii jalatti suuqqachuun yeroo karaa dheeraa deeman mukuu kan itti ba'udha. kan malees timboon kun wadaajarratti seera wadaajichaa guutuuf dhufti malee achirratti baay'ee itti hin fayyadaman. Sababnisaas tamboon kun yoo fayyadaman gororri isaa akka tasaa yoo liqimfame wanta nyaatan oldachaasa. kanaaf akkuma beekamu

tamboon aarsanii aarii qaban itti dabarfatu. Aariin wadaaja kana keessa yoo jiraate mallattoo kanaan fakkeeffamee ni darba jechuudha.

Gama birootiin tamboon qoricha sa'aaf namaati. Horriin Kun loon bishaan lagaa yemmuu dhugan allaalunni afaan yoo seente horii kana miidhuu ni dandeessi. tamboo kana yoo itti cuunfan akka keessaa ba'u ta'a. kana malees horiin yoo qufa'e yoo itti naqan ni fayya jechuudha.

Hurii jabaa
Hanqaaqqoo umar Aliyoo
Isa booruu har'a bari'ee
Qaraasisaa Arbiyyee
Hidhii Hasan odaa
Gabaabina warra billoo
Duuba Aanshaa waariyoo
Gabaabsituu shahbulee
Halkoo quba shanii
Koshee kuma afurii
Jal'aa ulaa aloo
Timbash
Huriftee haajaan haa baatu
Muraanni haa baatu !...(mang. Abbagaar Shaganee 27/07/09)

Suura.8. Tamboo tumamee cafaqame dabalee suuraalee ilaali.

Haalli tajaajila tamboon kennuu danda'u armaan olitti ibsameera. Ergaan jabaasichaa keessaa hanqaaqqoo; qaraasisaa, haaja baaftuu, halkoo quba shanii, koshee kuma kuma afurii, hurriftee haaja baaftuu'kannan jedhaman kunniin wanta ulfaataa salphaatti kan bira darbamuu danda'aniifi hojii si'aa'inaan akka hojjetan kan taasisanidha.

Walumaagalatti haalli qophii sirna kanaa argachuun baay'ee rakkisaadha. Sababnisaas qophiin akkasii kun yoomessa murtaa'aa waan qabuuf yeroo barbaaddutti argachuun rakkisa. Sirnicha haala barbaadamuun argachuun haa dhabamuyyuu malee, adeemsa raawwii isaa namoonni beekan afgaaffii qophaa'een jabaasuu torban wadaajaa armaan olitti ibsaman gaafa 27/07/09 mana aadde Faaxittii Shaganee kan magaalaa sambatee jiraattu irratti argamuun bifa sagaleetiin waraabamee qophaa'uun dhiyaateera.

4.6. Uffannaa Wadaajaa

Erga guyyaa kabaja ayyaana kanaa wanti hedduun kan raawwatamu uummata amantii musiiliimaa hordofan keessattidha. Kunis, guyyaa kanaa eegalee hanga xumura sirna ayyaanichaatti waan qooddattoonni uffatanii dhiyaatan akka saala saaniitti garaagarummaa qaba. Warri dhiiraa marata, dalgoo, kophee gogaarra hojjetame yommuu ta'u, warri dubartootaa immoo, haati manaa harrii adii uffachuun diriirfattee teessi. Dubartootni kaan immoo uffata amshoo jedhamu kuularra kan tolfame uffachuun dhiyaatu. Akkasumas, guftaa mataa isaaniitti aguuggachuudhaan kan hirmaatanidha. Sababnisaas, akka aadaa naannoo kanaatti dubartii rifeensa ishee yoo mul'iste, safuufi aadaa cabsite jedhamee waan amanamuuf yeroo mara mataa isaanii haguuggachuun sirnicha irratti argamu. Kanamalees dhiironni sirnicharratti hirmaatanis marataafi dalgoo godhatu (Obbo. Mohaammed Hajii 25/07/2009) kunimmoo kan mul'isu duudhaan tokko seera mataa isaa akka qabudha.

4.7. Meeshaalee Wadaajaa liqaa dhaabuuf gargaaran

Meeshaaleen aadaa wantoota yeroo mara itti fayyadamnu osoo hin taane yeroo murtaa'aafi bakka murtaa'aa keessatti tajaajila kan kennuu danda'aniidha. Kana jechuunis, meeshaaleen kun ayyaanichaan waan hidhata qabuuf ni safeeffatama. Meeshaaleen aadaa dhimma wadaajaaf oolan keessaa dibbee, waciitii, ciqiree, siiqqee, callee, misbaa, Jabanaa, Okkotee, fi kanneen kana fakkaatanidha. Dibbeen erga sirni wadaajaa raawwatee booda, faaruu adda addaa itti miidhaksuuf gandoo inaayiin kan rukutamudha. Waciitiin immoo, bunni qalaa kan itti qophaa'uufi okkoteen taliiloo itti naqamee kan sirnichaaf itti qophaa'udha. Kanamalees, meeshaa dhadhaan itti bakfamu ciicoo jedhama. Gaandaa Finjaalliifi margi immoo jabaasuu bunaan walqabatanii kan ka'anidha.

4.7.1. Ulee siiqqee

Siiqeen ulee qajeeltuun muka aroressa jiidhaa muruu abiddaan qaqqamee dhadhaa dibanii araatiirra hanga tarban lamaatti taa'uun diimatee bu'a. Uleen kun inaayiifi raagaan kan qabatamudha. Siiqeen akka aadaa wallootti qabannaa ayyaantummaa mul'itsu taatee, kan raagniiifi inaay qabatudha. Karaa biraanis uleen kun gaafa guyyaa wadaajaa bakki qophaa'eefii namni wadaajaaf dhufe marti bakka tokkotti suuqama. Kunis yaada tokkoof

deemna,tokko taanee olseennaa ati tokkummaa nuuf kenni jechuudha.wadaajni sun yoo raawwate uleen siiqee kan nama hundaa kan inaayichaa dura kan ba'uu hin jiru.erga isa gaggeessanii bood ulicha fudhatanii gara gara isaaniitti bobba'u.

Gama birootiin hojjaansiiqqee dhaabbata nama qabatu irra darbuu qaba.Sababnisaas tokko mallattoo ayyaantummaadha, lammaffaa, humna yookaan hirkisa ta'uu kan mul'isudha.Uleen siiqqee mallattoo ayyaantummaa waan ta'eef akka ulee kaaniitti ilaaluun callifnee itti hin fayyadamnu.Fakkeenyaaf horii itti hin oofamu, namaan hin lolani.Ulee siiqeen abbagaar qabatu jalaisaatti damee kan qabudha.kunimmoo cimsee akka lafa qonxoxee qabuuf kan gargaarudha.Akkasumas,humna ta'uu isaa kan ibsudha.Suura.9. Siiqqee kan Inaayiifi Raagni qabatu dabalee suuraalee ilaali.

4.7.2. Ciqiree

Ciqireen meeshaa aannan itti elmamu yommuu ta'u migira irraa hodhamee gogaan golgamee cuqqaalaa kan qabudha. Meeshaan yeroo mara biqiltoota foolii hawwannaa qabaniin kan dhiqamuun akkasuma ulamuun aannan keessaa dhuguun akka namatti tolu ta'ee of eeggannoon kan qabamudha.kanaaf mijuu baachuun akka aadaa Oromoo kamiseetti kabaja guddaa kan mul'isudha.Dubartii mijuu baatee deemtu tokko dhiirri dhaabachiisee kan taphachiisu yoo ta'e akka barsiifata hawaasichaatti yakka cimaa(biirxee)tti lakkaa'amuun kan adabamu ta'a.

4.7.3. Qorii

Qoriin meeshaa sirni wadaajaa itti dhimma ba'amu keessa tokko ta'ee, buna qalmaa itti qopheessuuf gargaarudha.Qoriin meeshaa supheerraa hojjetamuufi kununsa guddaa barbaaddudha.Akkasumas meeshaan kun akka ayyaana kanaatti meeshaa laguuti.kan jechuun haala barbaachisummaa isaatti kan tajaajiludha malee yeroo barbaadanittiin fayyadamuu hin dandeenyu jechuudha.Qoriin meeshaa supheerra hojjetamtu taatee dhadhaan muudamuun cululuqxee bakka kabajaa ka'amtudha.

4.7.4. Dibbee

Dibbeen mukaafi gogaarraa kan hojjetamu ta'ee, dibbeen kun guddaafi xiqaa jedhamee bakka lamatti hiraama.Dibbeen kun bakka lamatti haa qoodaman malee tajaajila tokko yeroo tokkotti kennu.Tajaajila dibbeen kennu kunis sirna adda addaa irratti miidhaginaafi

haamilee namatti horuuf kan fayyadudha.Tajaajilanni kennu keessaa inni guddaan ayyaana wadaaja baasuu keessatti iddoo guddaa kan qabudha.kunis namoota jeekkara ayyaanichaa irratti argamaniif nuffaafi dadhabbi tokko malee akka ayyaanessaniif gargaara.Suuraa.10.Dibbeefi inaayicha rukkutu dabalee suuraalee ilaali.

4.7.5. Harkee

Harken meeshaa affeellaan yookiin bunni qalma ittiin nyaatamu ta'ee,mukarraa yookiin kan gaafa looniirraa hojjetamtudha.kunis kan suuraan isaa armaan olitti nyaata affeellaarratti gadi waraanamee jirudha.Meeshaan kun yeroo baay'ee itti haa fayyadamnu malee,kan meeshaa hooda ta'anii guyyaa wadaajaa tajaajilanis adda ba'anii taa'u jechuudha. Suura.11.Harkee(fallaana) dabalee suuraalee ilaali.

4.7.6. Itillee

Itilleen meeshaalee uummanni Oromoo durii jalqabee itti jiraataa akka ta'eefi meeshaalee aadaa godhatee kan itti dhimma ba'aa ture akka ta'e ,'obbo Mohammed.Abbayyee' kan qoratichaaf ibsedha.meeshaan kun gogaa loonii yookaan re'eerraa kan hojjetame ta'ee,sirna adda addaa irratti kan itti dhimma ba'amudha.Tajaajila isaa keessaas irra taa'uufi irra rafuudha.keessumaa sirna wadaajaa keessatti teessuma olka'arra taa'anii waan sirnicha raawwachuun hin danda'amneef margaafi itillee afachuun dhimma kan itti ba'amudha.kanamalees,itilleen meeshaa hormaataattis lakkaa'ama.kunis dubartiin heerumrtu akka kennaatti maatii isheerraa fudhattee waan deemtuuf eebbisanii kan faana erganidha.Suura.12.Itillee afamee dabalee suuraalee ilaali.

4.7.7. Musbha

Gosni meeshaa kun kan raawwii wadaajaa ittiin gaggeessan keessaa tokko ta'ee, callee yookaan mukarraa kan hojjetamu ta'uu danda'a.Haada qal'ootti diramee harkatti qabatamee ksn deemudha.meeshaan kun baay'ina lakkoofsaan soddonii sadii yoo ta'u kunis tokkoon ishii maqaa Rabbii kudhaniin bakka buuti jedhama.kanaaf namni kana al sadii irra deebi'ee lakkaa'e maqaa Rabbii sagaltamii sagalii dhoofte jechuudha. Kunimmoo namni tokko waa'een Rabbii fuula isaa duraa osoo hin maqiin oole jechuudha.Akka duudhaa hawaasichaatti namni kana raawwatee argame rabbirraa eebba argata jedhama.Suura. 13.Musbaa ija amantiin ilaalamu dabalee suuraalee ilaali.

Walumaa galatti meeshaaleen ayyaanni wadaajaa ittiin raawwatu yoomessa barbaadaman keessatti argamuun dhimma baaasanii kan deebi'an yommuu ta'u, ibsi cuunfaa isaanii gabaabinaan gabatee armaan gadii keessatti tarreeffameera. Wantootni gabaticha keessatti ibsaman kun hundi isaanii meeshaalee qofa osoo hin ta'iin kan akka uffannaa raawwii wadaajaas hammatamaniiru.

Lakk	Maqaa meeshaalee	Hiika fakkoommii isaa
1	Siinqee	Siinqeen ulee qajeelaa raagnifi inaay qabatanii kallattii deeman maratti qabataniifi mallattoo ayyaantummaa mul'iftudha. Akkasumas uleen kun mallattoo eebbatti waan fudhatamtuuf mana seente maratti dhadhaa dibamtee baati. Kanamalees sirna fuudhaafi heerumaa keessatti tajaajila mallattoo hormaataan kan dame lama qabu ni tolfama.
2	Qorii	Kan bunni qalaanni qalaan itti qophaa'u, meeshaa kabaja ayyaanaati.
3	Okolee(ciqiree)	Kan aannan itti elmamudha.
4	Amshoo	Uffata dubartii ta'ee jirbiirraa hajjetama. akkasumas kan dubartootni uffatanii ayyaana adda addaarratti hirmaattudha.
5	Abuubbii	.kan mijuun itti kuufamuufi aannan itite ittiin raafamee dhadhaa ba'udha.
6	Callee	Gaafa wadaajaa kan dubartiin dhadhaa cuuphxee mormatti dirachuuun ayyaanicha kabajudha.
7	Dalgoo	Dalgaan uffata jirbiirraa hojjetamee ta'ee kan dhiirris ta'e dubartiin Uffatamudha. kunis dhadhaan cuuphamudha.
8	Qootii	Ulee Inaay qabatee bobba'u ta'ee, mallattoo ayyaantummaa isaa kan ibsitudha. akkasumas aroressarraa kan hojjetamudha.
9	Dibbee	Namoota dhukkubsataniif rukkuuun kan inaayichi faaruu wadaajaa ittiin miidhaksufi onnachiisuun namoota sirbisiisudha..
10	Marata	Uffata aadaa Oromoo walloo ta'ee kan dhiironni mataatti uffatanii deemaniifi keessumaayyu gaafa wadaajaa maratani ayyaanicha kabajanidha.
11	Gilgila	Meeshaa dakkara yeroo bunni danfu aarfatan baattudha.
12	Ulee dibbee	Kan dibbee ittiin rukkutani faaruu wadaajaa ittiin faarsaniifi kan mallattoo saala dhiiraa qabdudha. kunis wadaaja kan olaantummaan raawwachiisu dhiira ta'uu kan ibsudha.
13	Killa	Mukarraa kan hojjetame ta'ee kan marqaanfi affeellaan itti nyaatamudha.
14	Itillee	Meeshaa gogaarraa hojjetame ta'ee irra rafuufi boqochuuf fayyadudha.
15	Musbaha	Gosa callee ta'ee baay'ina lakkoofsaa 33 kan qabdha.
16	Harkee	Kan mukarraa hojjetamu ta'ee kan affeellaafi bunni qalmaa ittiin nyaatamudha.

Gabatee 1.2. Meeshaaleefi uffannaa walii gala wadaajni ittiin kabajamu

4.8. Qaaccessa urgooftuu sirna wadaajaa

Sirni wadaajaa akkuma qophii nyaataafi dhugaatii qabu urgooftuu sirnichaaf godhatu ni qaba. Urgooftuun armaan gaditti ibsaman yoomessa keessatti tajaajilan qopha qophaatti ni

qabu.urgootonni kunneen kaan dibachuun, kaan aarfachuun, immoo mana keessa firfirsamuun fayyadu jechuudha.

4.8.1. Dakkara

Dakkarri biqiltuu kan akka ejersaa, ula'oo, ixaanaafi nadii caccabsanii walitti makuun ibiddatti naqamee kan arfamudha. Dakkarri kun kan aarfamu yeroo ayyaana wadaajaa qofa osoo hin ta'iin fooliin manaa akka hin jijjiiramneef yeroo yeroon kan aarudha. keessumaa sirna kana keessatti kan inni tajaajilu yeroo buna wadaajaaf dhaabanitti meeshaa itti aara aarsan gaachaa kan jedhamutti barbadaa ibidda fuudhuun nadhaan buna buuftu daakama dakkarichaa itti naquun kan aarsitudha.

Aarri dakkarichaa buna dhaabate keessatti namni bunicha dhugu marti gammadaa bunicha akka dhuguuf kan fayyadudha. Gosti biqiltuu foolii adda addaa qaban kunniin marti yaa walitti makamanii dhiyaatan urgaan isaanii walitti ida'amuun manicharra darbee naannootti waanurgaa'uuf raawwiin wayii akka jiru nama tilmaamsisa jechuudha. Suura.14. Dakkaraa, meeshaa keessataa'uufi itti aarfamu, dabalee suuraalee ilaali.

4.8.2. Harrittii

Harrittiin gosa biqiltu urgaa'an keessaa isa tokkoo ta'ee, dur osoo urgooftuun ammayyaa hin argamiin uummanni oromoo itti fayyadamaa ture. Harrittiin dur kan tajaajilee darbe qofa osoo hin ta'iin har'as kan itti fayyadamanidha. Haalli ittiin tajaajilaman immoo yeroo wadaajaafi sirnoota birooti. Wadaaja keessatti dhalee torban wadaajaa keessatti jabaafame yeroo dibatanii booda kan dhadhichaan laaqqatanidha. wadaaja keessatti raawwileen dhufan kanaa booda waan ta'eef fooliin manichaa sababa dhadhichaan akka hin jijjiiramneefidha.

Harriittin urgooftuu durii jalqabanii Sabni Oromoo walloo jiraatu kan fayyadamaa turan waan ta'eef duudheffataniiru. Haaluma kanaan har'as uummanni walloo biqilchanii gabaatti baasee gurguruun itti dhimma ba'u. keessumaa shamarran biqiltuu hadasii jedhamu wajjin walitti makuun dhadhaatti ida'anii ni dibatu. kunis haa urgaa'uuf qofa osoo hin ta'iin, rifeensadheeressuufis kan tajaajiludha. Suura.15. Harrittii osoo tajaajilaaf hin qophaa'iin Dabaa suuraalee ilaali.

4.9. Xiinxala Fakoomii wadaajaa

Fakoomiin hiika kallattiis ta'e alkallattiin waan tokko bakka bu'ee waa ibsuu danda'udha. Isaanis kan hafuuraafi kallattiin hiika bakka bu'ee qabaatanidha. Haaluma kanaan fakoomii wadaaja liqaa wajjin hidhata qaban akka armaan gadiitti hiika isaaniin firoomfamaniiru.

4.9.1. Fakoommii Siinqee

Gaaffii siinqee fi ulee qabachuun maalif barbaachise? jedhameef odeef kennitoonni garee obbo Hasan Adam, Obbo Umar Qaadiifi Obbo Jamaal(19/06/09) akkas jedhanii deebisan. Siinqeen kan itti fakkeeffamu bultoon nuuf haa qajeelu jechuudha. Siinqeen akkasii kun yeroo mara Inaayichaan qabatama. kunis guyyaa wadaajaa qabatee gara ayyaanicha yemmuu dhufu bakka kaa'atu qaba.

Siinqeen dargaggootaanis ni qabatama. Dargaggoonni dhiiraafi dhalaan gaafa cidhaafi Sanaa booda kan qabachuu danda'u. kunimmoo kan wadaajaa wajjiin tokkomiti. kan dargaggootaa mataarratti dame lama kan ofirraa qabu yommuu ta'u. kunis hormaata kan mul'iftudha. Duraan adda turre amma garuu nuti tokko jechuudha. Uleen arooreessaa kun immoo jiidhaafi baala kan mataarratti qabuudha. Uleen kun lama waan ta'eef tokko intalaaf kennama. Intalaa kan kennus gurbaa yeroo intala ofitti fudhachuu mana seene. Uleen arooreessaa kun jiidhaafi qajeelaadha. Jiidhummaan isaa nuti ijoolledhaa ganaa walqabannee guddannaa Kan jedhu mul'isa. Qajeelaa ta'uu isaa immoo ani qajeelaa dha atis qajeeli walfudhannee gosaaf qajeelaa taanaa jechuutti fakkeeffama. Akkasumas dameen kun hormaataafi nuti lama turre amma tokko jechuudha.

4.9.2. Fakoomii Buna Qalaa

Inaay akka bunichi qophaa'uuf warri wadaaja qopheessan buna duudaa ammaaruun isatti fidu innis bunicha fuudhee ija lama ofiif hambifatee isa kan hafemmoo warra qopheessutti kenna. Bunicha dubartootni qopheessan immoo funyaan bunaa irraa ciruun isa guguddaa qoriitti naquun ishii xixiqqoo immoo jabbilee jechuu qophaatti kaa'u. Bunni kan harka inaayichaatti irraa hin ciramiin hafe immoo korma jedhamee itti ida'ama. kanaa booda al-sadii dhiquun dhiqaa isaa boolla qayaatti naqu. kan qofaa osoo hin ta'iin dhiqannaan sirna wadaachaarratti ta'u martu haaluma kanaan hanga dhuma

ayyaanichaatti itti fufuun kan raawwatudha.kunimmoo eebbi wadaajicharratti ta’u mana kanatti haa hafu jechuudha.

Inaay bunaa qalaan akka qophaa’uuf buna jiidhaa itti dhiyeessu.Bunni kun iddoo afuritti hiramun haadha manaatti kennama.Isheenis bunicha qoriitti naqxee fallaanaan mirgaa gara bitaatti naannessuun sochoofti.Haala kanaan socho’uu bunichaa jireenya wal-hin qixxaanna akka qajeelu kan bakka bu’udha.Bunichi akkaa’amee dhufe sun abbaa manaafi inaay jidduutti dhadhaatti naqama.kana jechuun jaalalli firoota isaafi firoota isa gidduutti akka jiraatu kan bakka bu’udha.Buna qalaan qophaa’e kunis firoota dhiyoof hiraama.Bunni kun yeroo hiraamu dhiiraafi dubartiif wal-qixa hin hiraamu, warra dhiiraaf ija afur afur dhalaaf immoo ija tokko tokkotu kennama. Sababnisaas ga’ee qooddachuurratti akka aadaatti dhiirri harka caalu fudhatu dhiira ta’uu isaa kan ibsudha.(Aadde Faaximaa Oumer 24/07/09).

4.9.3. Fakoomii korommii

Haalonni korommiin hoolaa bifa adii fi gurraachaa callisanii kan filataman osoo hin ta’iin, ayyaanichihaala ajajuunidha.Fakkeenyaaf, hoolaan gurraachi wanti wadaajeffamu sun ulfaataa waan ta’eef, dheekkamsi kunakkasiin ulfaataajedhamee amanamuuf kan raawwatama.Kormi hoolaa adiin immoo gammachuu dhabneerra gammachuu nuuf kenni jedhamee haarsaan kan dhiyaatudha.Kormi hoolaa yeroo qalmuuf dhiyaatu namni wadaaja dhaabbate sun ulee irra kaa’ata.Haati manaa immoo haada hoolaa qalamu Sanaa qabdee dhaabatti.Ulee irra kaa’chuun humni ko marti sirra kaa’ameera jechuun walqabata.(Mohammed Hajii 25/07/09)

Kormi ayyaana liqaaf qophaa’u korma afuri.kormi kunniin kan loonii,kan hoolaa lama fi kan re’eeti.kormi akkaataa guddina isaaniin ida’uufi hir’isuun kan danda’amudha.kunis guddina korma looniirratti hundaa’a.kormi loonii guddaa yoo ta’e,hoolaa kormaa diimaafi adiiitu dhiyaata.kunimmoo kan ibsu wadaajichi gabbina jechuudha.kormi sun soolana yoo ta’emmoo hoolaanis ni hir’ata.kunimmoo wadaajni baay’ee kan guddate akka hin taane kan bakka bu’udha.

4.9.4. Fakoomii Foon kormaa

Akka tartiiba ayyaanichaatti walduraa duubaan sirni(dhangaa) qophaa’e dhiyaachuun erga jabaafamee booda sadarkaan korma jabaafachuu yogguu ga’u,akka jabaafamuuf

‘korma jaba’ jedhamee erga qalamee booda ‘miini garaa’ hajjetamee ni dhufa. Miini garaa kan dursee nyaatamu, waangaraa nyaannee, kan garaa dubbanna jechuudha. waangaraa dubbachuu jechuun haqa rabbi nuraa qabu dhugaan itti himannee haraarfanna jechuudha.

Foon inni biroon immoo itti aanee dhufuun akka jifuu jifuu isaatti abbaa ilaallatu waan qabuuf abbagaartichi labahaa namoota wadaaja dhufaniif Foonicha hira. Fakkeenyaaf, Inaay foon harkaa, abbaan wadaajaa lumme (foon harkaa), abbagaar foon andaraafaa, abbagaar faajjiifi abbagaar lagaa immoo foon hantuuttii (sarbaa) fudhata, namoonni wadaajichaa biroon immoo foon lafee dugdaan walqabate fudhatu Andaraafni, qabduu foon hundaati. Andaraafa fudhachuun abbagaar immoo guutummaa wadaajichaa dursummaan kan raawwatu isa waan ta’eef mallattoo kabajamummaa isaa kan ibsudha. Namichi wadaaja qopheeffatummo harka lumme fudhachuun isaa kan mul’isu immoo waan isin naaf kennitan nan fudha jechuu kan bakka bu’udha. Foon harkaa kan isa abbaa wadaajaatti aanee kan fudhatu inaayicha, kunimmoo kan kan ibsu sirni wadaajaa yoo inni raawwate malee namni biroon abbummaa fudhachuufi rabbirraas kan ayyaana hin qabne ta’uu kan bakka bu’udha. (Mohammed Hajii 25/07/09)

4.9.5. Fakoomii horii qalamee namoota gumaa walirra qaban haraarsuuf ta’u

Sirna kana irratti namni wal-mufate yoo jiraate osoo haafuu hin jedhiin sirnichi hin gaggeeffamu. kunis yoo nagaa waliif buufne malee, rabbi nagaa nuuf hin buusu jedhamee yaadama. wadaajni liqaa malkaatti kan ayyaaneffamu namoonni gumaa walirraa qaban laga gamaagamana dhaabbachuun abbagaar ni kadhata. Ergaharaaraaf walii galanii immoo bishaanicha keessa miilaan dhaabbachuun namoota gumaa walirraa qabaniifi uummata walitti fiduun mallattoo haraara isaanii kan ta’e, korma qalamu sanaan hirkisanii kaksiiisu. sirna haraara warra gumaa kanaaf gumaan kennamu harka rigaa jedhama. Harka rigaan kun shallaga qarshiin kan kennamu osoo hin ta’iin margaaf madda fudhatee kan haraaramudha. kanaaf haraara buusanii haraara argachuu akka danda’aniif abbagaariifi raagaani walharkaa fuudhanii duhaayii taasisu. Du’aayiin kunis akka armaan gadiitti.

Rifeensi rifeensaaf qoricha
Alalli alalaaf qoricha
Foon fooniif qoricha
Lafeen lafeef qoricha

Dhiigni hasansaraa

Dachee haa bu'u

Lubbuun kokkee wajjin amaan haa ulluuqu

Shillimaanni keessan asirratti wal haa ga'u...(Mohammed Arbiyyee 25/07/09)

.....kanatti hafaa haraaramaa jechaa abbagaartichi namoota gumaa walirraa qaban walitti fida. Namni firri jalaa miidhame abbagaariif, Rabbiif, Nabiif jedheen haraarama jedha. al-sadii erga gaafatee booda ammas Rabbiif jedhii nabiif jedhii haraarami jechaa, Hawaasni ykn namni gaafatame sun deebi'anii rabbiif jedheen haraarama jedhu. Eebbi akkasii kun yeroo baayyee namoota gumaa walirraa qaban haraarsuun kan dhimma itti ba'amudha. kanaaf fakoomiin eebba rifeensi rifeensaaf qoricha jedhuu korma qalame rifeensa qaba atis rifeensa qabda obboleessa ke isa sibiratti hafetti haraarami, alalli alalaaf qoricha kan jedhu immoo ati carroomtee lubbuun jiraattee wanta lafarra jiru nyaachaa jirta waan ta'eef nyaadhuu obboleessa kee nyaachisi, foon fooniif qoricha kan jedhus kan darbe darbeeru firooma uumaa jiraadhaa kan jedhu ibsa jechuudha. Haaluma kanaan jaroota erga walitti haraarsanii booda gara nyaata sa'a qalameetti deebi'u. (Jamaal Afroo 27/08/09)

4.9.6. Fakkoommii Mijuufi Urgooftuu

Mijuu jechuun aannan saawwaa yeroo elmamu meeshaa isaaf qophaa'e kan suuraan isaa 'fuula 60' irratti kaa'ametti turban tokkoof kan elman irra itti qicuun guutamee ititudha. Aannan aadaa Oromoo keessatti baayyee waan beekamuuf yoo dhugan garaa nama qabbaneessa. warri wadaajaa mijuu kana warra ayyaanichaa hirmaachuuf dhufan jabaasuun isaanii firoominni, du'aayiin, wadaajni keenya akka aannan kanaa haata'u. Garaan keenya waliiti haa tolu rabbi walitti nuhaa mi'eessu jechuudha. Mijun kun akka ofitti nama hawwatuuf meeshaa mijun kun itti nammu urgooftuu adda addaan ni ulama, ni haxaa'ama. Urgooftoonni kunis biqiltuu hunda osoo hin ta'iin kan nama hin miineefi namatti tolan ta'uu qabu jechuudha. (Abbagaar Shagane 27/07/09) jechuun ibsu. Faayidaan urgooftuu kanaas yeroo muudaa waan gargaaramaniif walitti nuhaa urgeessu jechuu bakka bu'a. Jiruufi jireenya keenya Rabbi walitti nuu haa jaallatu. Kanamalees urgooftuun muudaa qofa osoo hin ta'iin yeroo bunni dhaabamus dakkarii, naddiifi adursiin bal'inaan kan tajaajilanidha. kanaaf, fakoomiin isaaniis akkasuma walfakkaata jechuudha.

4.9.7. Fakoomii margaafi dhalee

Jireenyi Saba Oromoo yeroo dheeraaf seenaa loonirraa kan fagaate miti.kunimmoo bultoon isaa hundumtuu nyaatni, dhugaatiin,uffanni, keewwanni marti bu'aa loonirraa argamuun marfame.kanneenis dibatanii qabbaneeffachuu,dhuganii deeffachuu,nyaatanii boqochuufi kanneen kun margaafi madda keessaa waan argamuuf, margi jiidhina waan bakka bu'uuf hawwii qabu mul'isuufidha.kana malees,margi uummata Oromoo biratti mallattoo irreeffannaa,mallattoo jiidhinaa,mallattoo abbaa loonii ta'uufi kan qabatanii wal eebbifnaan kan magarsu ta'uu isaa kan amanuun kan itti fayyadamanidha.akkasumas dhaleen kan nyaatamuufi dibatamuun kan qabaneessu ta'uu isaan kan ibsuufi wadaajni keenya jiidhina akka nuuf ta'uuf hawwii qaban ibsuufidha.(Mohammed Arbiyyee 19/06/09) jechuun ibsu. Kun immoo wanti hundumtuu lafarraa argamuu lubbuun akka jiraattu taasisa.kanaaf name margaafi madda siif kennu qabeenya hunda siif akka kennuutti fudhatama jechuudha.

4.9.9. Fakoomiidhalee (dhadhaa)

Dhaleen turban wadaajni ittiin kabajamu keessaa tokko ta'ee, dhadhaa addaannoo urgeessituun hin laaqamnedha.dhadhhan kunis finjaala sadiitti guutamee akka tartiiba dhiyeenya isaatti dhiyaachuun kan jabaafamudha.Dhaleen ayyaana kanarratti dhiyaatu buuqqachuu(dibachuu)fi affeellaatti naqamee nyaataafis ni oola.Dhadhaan finjaala sadiin dhiyaatu kun wadaajicha keessatti haadha manaafi abbaa manaa dhaabbatan akkasumas kan ayyaantuu ayyaanichaa kan bakka bu'anidha.Gama biraatiinis dhadhaan kun ni dibatama.Dibatamuun dhalichaa immoo kan ibsu jiidhina si gaafannee nu jiista jedhanii dhiirriifi dhalaan dhalicha dibachuun wadaajicha ayyaaneffatu jechuudha.(Aadde Faaxittii Shagane 27/07/09)

4.9, 10.Fakoomii Musbha

MusbhanWadaajni yoo dhaabbatu inaay harkatti qabatee jiru harka bitaatiin qabatee haadha manaa isheen immoo harka ishee bitaatiin abbaa manaa ishee ni qabdi innis namoota wadaaja dhufaniin harka harkaan walqabatanii geengoo uumu.geengichis tokkummaa ibsa; akka tokko taanee si waammanne atis yaada keenyaan waliigali jechuudha.Akkasumas dallaa ijaaruun kun kan nuu achii achumatti nu haa hanqatu kan marsine immoo keenya haatau.Akkuma olitti ibsame baay'inni musbaa diramee ija

soddomii sadiidha.soddomii sadanuu sadiin baay'achuun sagaltamii sagal ta'u.Akka seera amantii Kristaafi Islaamaatti maqaan Rabbii lakkoofsa kanaan qixa waan ta'eef namni musbha kana guyyaatti alsadii irra deebi'ee lakkaa'e maqaa Rabbii guutuu waan waameef Rabbirraa waan gaarii tokko argata jedhama.(Odeefkennitoota dubartootaa)

BOQONNAA SHAN: GOOLABA, ARGANNOOFI YABOO

Boqonnaan kun qaamolee qorannoo keessatti ka'an hunda keessaa yaadota ijoo qorannichaa ta'an sadiitti qooduun cuunfee dhiyeesseera. Isaanis goolaba, argannoofi yaboo kan ofkeessatti qabatedha. Jarri adda bahaniiakkaataa yaada fudhatanii dhufaniitti akka armaan gadiitti dhiyaataniiru. Haalli dhiyaannaa isaaniis, goolabni cuunfaa yaada waliigalaa kan ofkeessatti hamatedha. Argannoo immoo bu'aa qorannichaa isa muteessaafi handhuura hojii kanaa kan qabateedha. Akkasumas qorannichaaf gara fuulduraatti wanta jijjiirama guddina duudhichaaf fiduu danda'a jedhamee yaadota lafa kaa'aman kan of keessaatti hammatanii dhiyaatanidha.

5.1. Goolaba

Ragaalee fi Odeeffannoon qorannoo kanaaf ta'an walitti guuruun qaacceeffamanii ibsamaniirraa yaadoleen armaan gadii akka cuunfaatti kaa'amanii jiru. Jireenya hawaasaa keessatti wantoonni hedduun jiraachuu danda'u. Wantoota hawaasa waliin walitti hidhata qaban keessaa tokko afoola. Afoolli afaaniin kan dhiyaatuufi kan raawwatu ibsituu aadaati. Afoolli haala jireenya hawaasa tokko murteessuufi kuufama beekumsaa fuulduraatti hawaasa fuudhee deemu ta'uu isaa hubanna. Afoolli aadaa, duudhaa, safuu, ogummaa, falaasama, amantaa, seenaa, ilaalcha, beekumsa uummataa, mudannoowwaniifi muuxannoowwan afaanii gochaan dhalootarraa dhalootatti darbaa dhufee fi ammas darbaa kan jiru kalaqa hawaasaati. Afoolli gooroowwan xixiqqaa baay'ee ofkeessatti qabata. Fakkeenyaaf, kan akka durdurii, geerarsa, hibboo, ciigoo, jechama, faaruu loonii, mammaaksaafi kan kana fakkaataniidha.

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa adeemsa sirna raawwii afoolaafi fakoomii wadaaja dhaabuu ibsan qaacceessuudha. Kunis sirnoota aadaan wal-bulchuu oromoo walloo kamisee aanaa jiillee dhummuugaa qaacceessuun adda baasuudha. Kanamalees odeeffkennoon od-kennitootaraa afgaaffii, dawwiifi sakatta'a barruuleetiin argamee qaacceeffameerraa hubachuun akka danda'ametti sirni wadaaja dhaabbachuu ayyaantuu inaay jedhamuun akka durfamu hubachuun danda'amee jira. Akkasumas sirni kun sirnoota oromoon kamisee itti Rabbis ittiin kadhataniis ta'e galateeffataniifi fakoomii isaan qabaniin kan xiinxalaman ta'uu isaafi kan kana fakkaatan kaasuun nidanda'ama. Haala

kanaan qabxileen armaan gadii argannoo qorannoo kanaa ta'anii walduraa duubaan dhiyaatanii jiru.

Adeemsi raawwii afoolaafi fakoomii barsiifata wadaaja dhaabbachuu qophiilee nyaataafi dhugaatiin kan marfaman ta'uu, aadaan Walloo Oromoo waraabamee kan hin dhumne ta'uu isaa. Akkasumasaaadaafi seerri Oromoo kamisee amantiin Islaamaan kan wal unate ta'uu, Namoonni adda addaa sirna wadaaja liqaa keessatti qooda akka qaban. Ga'een isa tokkoo isa kaaniif akka hin taane, duudhaan oromoo walloo kamisee irra jireessaan harka maanguddootaa keessa kan jiruu ta'uu isaa, barsiifanni akka waliigalaatti ragaa barreeffaan taa'e dhabuu, Oromoon walloo kamisee aadawwan hudduu akka qabuufi aadolee kanarratti qorannoo hedduu akka barbaachisu fi isaa kan hubatamedha. kan malees barsiifanni hawaasaa beekumsa afoolaan kan raawwatamuufi raawwiin wadaajaa adeemsa hordofuu qabu irraa ka'atee raawwachuu akka hin dandeenye bal'inaan hubatameera.

5.2. Argannoo

Qorannoon kunadeemsa garagaraa keessa darbee sadarkaa amma irra jiru kanarra akka ga'e beekamaadha. Haata'umalee wanti hundumtuu dadhabbi tokko malee akka hin argamne haalonni ni hubachisu. Qorannoon adeemsafi rakkoo cimaa keessa darbuu immoo firii gaariin akka argamu taasisa. Sababa kanaaf qorataan kun adeemsa kana keessa darbee bu'aa argate akka itti aanutti tarreeffameera.

- Adeemsi sirna wadaaja dhaabbachuu achii dhuftee duudhaa Oromoo ta'uuniifi hanga har'aatti eegee itti dhimma ba'aa jiraachuu isaa;
- Oromoon wadaaja dhaabbachuun dhimoota adda addaaf godhachuu isaa;
- Beekumsi duudhaa oromoo irra caalaan harka maanguddootaatti argamuu isaa;
- Sirnoota sabni oromoo naannoo Kamisee ittiin jiraatankeessatti akka duudhichaatti namni hunduu itti hirmaachuu dhabuu isaanii;
- Sirni sabni oromoo ittiin jiraatu ragaa barreeffaan taa'e dhabuu isaa;
- Oromoon walloo kamisee duudhaalee hedduu akka qabuufi kanneen irratti qorannoo hedduu akka barbaachisu;
- Namoonni itti fayyadama wadaajaaf beekumsafi hubannoo dhabuu isaanii;

- Namoonni tokko tokko ilaalcha wadaajni daandii amantiirra nama maqsa jedhan qabaachuu isaanii jedhamanii heeraman argannoo qorannichaati.

Walumaa galatti qorataan kun adeemsa sirna wadaaja dhaabachuu keessatti wantoota sirna iddoo biraatti adeemsifamu irraa adda ta'e argachuun haala bareedaa ta'een qaama qorannoo kanaa keessatti xiinxaleera. kanaaf qorannichi duudhaalee Oromoon walloo qabu irratti daandii banuun adeemsa gara fuula duraatti ta'uuf karaa akka ta'uu danda'u abdii cimaan qaba.

5.3. Yaboo

Duudhaan akkuma afoolawwan kanneen biroo aadaa safuu amantiifi falaasama hawaasaa kuusee dhalootaa dhalootatti dabarsuu keessatti gahee guddaa qaba. Duudhaa hawaasaa keessaa immoo sirnaafi fakkoommii raawwii wadaajaa wajjin hidhatan keessatti afoollifi faaruun jiran barreeffamuun olkaa'amanii hin jiran. Kanaafuu hawaasni Oromoo keessattuu hayyoonni Oromoo, qo'attoonni afaanii, Biiroon aadaafi turizimiifi bulchiinsi godinaa hanga aanaa jiran irratti hirmaachuun aadaan kun akka hin banne bifa waraabbii qoratani kaa'un dirqama Oromummaati. Akkasumas maanguddoonni biyyaa kan waa'ee aadaa beekan waa'ee aadaa isaanii kan abbootiin isaanii imaanaa itti kennanii darban dhaloota dhufuuf bifa dagatamuu hindandeenyen dabarsuun irraa eegama.

Duudhaan hawaasaakun durii kaasee hanga ammaatti afaaniin dhaloota irraa dhalootatti daddarbaa kan dhufe ta'uun isaa ni beekama. Haata'u malee osoo raawwiin isaanii hin dagatamiin; bifa viidiyootin waraabbamee bu'a qabeessa ta'uu daanda'a. Sababnisaas dhimmi isaa darbiinsa raawwiin kan mul'atu waan ta'aniif raawwii isaa qindeessuu Kana malees, keessattuu maanguddoon safuu aadaa hawaasaa keessatti argamuuf barnoota baarbaachisaa ta'e waa'ee duudhaafi safuu ganda ganda keessatti barsiisanii filatamaadha. Walumaa galatti aadaan hawaasaa kun akka hin banneef wantootni tumsa gochuu qabaman keessaa:

1. Hayyoonni fookiloorii, barsiisonni afaanii afoola aadaa hawaasaa ibsan kana qorachuun galmeessuufi bifa viidiyoon waraabuun dhaloota dhufuuf dabarsuu qabu.

2. Dhaabbileen barnootas ta'ee waajjiraaleen aadaafi turizimii aanaanichaaaadaafi duudhaawwankana qorachuun bifa barreeffamaatiin qophaa'anii godaambaa keessa ka'uun dhaloonnikunakka baratutaasisuun dirqama irraa eegamu bahuu qabu.
3. Biiron aadaafi Turizimii hawaasa keessa gadi bu'uun gumii dagaagina aadaa gandootaafi manneen barnootaa keessatti dhaabuun barattoonni iddoo garagaraatii dhufan waa'ee aadaa kana bifa diraamatiinis ta'ee bifa himteetin akka walbarsiisan taasisuu qaba.
4. Qo'attooni fookloorii dhimma duudhaa hawaasaa kanarratti qorachuu barbaadaniifi haayyonni Oromoo aadaafi duudhaa hawaasaa dagatamma deemu kana dhaloota dhufuuf dabarsuun dirqama irraa eegamu bahuu qabu.
5. Duudhaan hawaasaa sababa amantiin laafaa jiru hayyonniifi abbootii amantii waliin ta'uun wantoota aadaarrattii dhiibbaa fidan irratti mari'achuunaadaafi amantiinwalitti dhufeenya inni qabu barsiisuun dirqama irraa eegamu bahuunsafuufi aadaankun akka turu taasisuu irratti dirqama qaban ba'uu qabu.
6. Dhumarratti qorannoon kunraawwii afoolaafi fakkoommii sirna wadaaja dhaabbachuu keessatti adeemsawwanfi haalawwan keessa jiru fi sadarkaa inni keessaa darbee dhufe garamitti deemaa akka jiru qaaccessuun dhaloota boruuf bu'uura ta'uu daanda'a kan jedhu yaada qo'ataati.

Wabiilee

- Adunyaa Barkeessaa. (2011). *Akkamtaa: Qorano hujoo: Finfinnee*.
- Alamaayyooifi Kaawwan.(1998).*Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16ffaa*. Finfinnee:
Mana maxxansaa Biraaninnaa Salaam.
- Asafaa Tafarraa.(2009).*Eela:seenaa Oguma Oromoo*. Far-East Trading PLC.
- Austin, Bukeniya. (1994). *Understanding Oral Literature*. Nairobi University Press.
- Aynadis Getinet. 2012. *Language use in Bilingual Instruction in class room: A case of five Lower Primary Private Schools in Nifas Silk Lafto Sub- City, in Addis Ababa*.
- Bartels, Lambert, (1983). *Oromo Religion*. Cambridge University press.
- Bauman, Richard, ed.*Folklore Cultural Perspectives and Population Entertainment*.
New York : Oxford University press,1992.
- Ben Amos,Dan. '*Context in context*' Western Folklore.Theorizing Folklore: Towards New perspectives on the poetics of Culture,1993.
- Bender, M.L. and Mulugeta Etefa. 1976. *Language in Ethiopia*. London: Oxford University Press.
- Best John W. and Kahn James V. (1989) *Research in Education (6th eds Englewood*. Cliffs Prentice. Hall, Inc.
- Brown, G and Yule, G. (1983). *Discourse Analysis*. New York Cambridge University Press.
- Co-build English Dictionary of Advanced Learner's(2001).3rd ed.the University of Birmingham:Harper Collins Publishers
- Dastaa dassaaleny. (2009). *Bu'uura qorannoo*. Addis Ababa: mana maxxansaa Boolee. .
- Dirribii Damusee.(2012). *Ilaalcha Oromoo:Barroo Aadaa, Afoolaaf seenaaf Amantaa Oromoo*. Mana maxxansaa Finfinnee.
- _____. (2014). *Seenaa Eenyummaa Orommoo*. Finfinnee.
- Dorsen, Richard.(1972). *Folklore and Folk Life. An introduction*. Chicago and London;The University of Chicago press.
- Dundes Allen.(1965). *The Study of Folklore*. Berkeley: Prentice hall.
- Eco,Umberto,(1976). *A Theory of Semiotics*. London Macmillan
- Fishcer-Licher, Erica. 2005.*Theatre,Sacrifice, Ritual*, London and New York: Routledge.

- Freuds.(1963).*Introductory Lecture On psycho-analysis*. London: Hogarth Press.
- Getaachoo Taaddasaa.(2001). Shanani Jiillee. Dasee
- Hufford,Mery.Context:*Keywordsfor the Study of expressive culture*.The Journal of American Folklore.Autumn;American Folklore Society, 1995:528-49
- Hussein Ahmed.*Islam in Nineteenth Century,Wallo,Ethiopia: Revival, Reform and Reaction* Brill, London;Boston, 2001.
- Ian Woodward (2007).*Understanding Material Culture*. UK: London, SAGE Publications Ltd.
- Jeylan W. Hussein, (2005).*The Functions of African Arts*, The Arsi Oromo Oral Arts inFocus, African Study Monographs 26, No 1 P. 15-5865
- Kahissay et.al. (2017).”Beliefs and perceptions of of ill – health causation: a socio cultural qualatitave study in rural North Eastern Ethiopia” in BMC Public health. 17:124
- Katz:J.J.(1972). *Semantic Theory*. New York Harper and Row
- Leach,E.(1966).Virgin Brith in proceedings of Royal Anthropological Inistitution.
- Levi,Staiss.(1966). *The Sallage Mind*. London Weiden. Feld and Nicaolson.
- Makonnin Ragaasaa (2016):’Xiinxaa Ayyaanaafi Fakoomiiwwan Sirna Raawwii Muuda Sheek Huseen.’ Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa (MA) Guuttachuuf Qophaa’ee (kan hinmaxxaffamne)
- Maatii Sabaa.(2006).*Daaniyaa*.Finfinnee.
- Maammoo Gadaa. (2013). *Duudhaa*. Finfinnee: Hy International.
- Muhaammad Jamaal.(2007). “Qaaccessa Raawwii Sirna Hooda Oromoo Arsii: Aanaa Arsii Nageellee”. Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa (MA) Guuttachuuf Qophaa’ee (kan hinmaxxaffamne)
- Muhammad Sayid. (2015).Seenaafi Qabsoo Oromootaa. Maxxansa Sadeessoo. HY International Printer
- Melakneh Mangistu.(2006). *Fundamental of Litrature*. Addis Ababa University.
- Nunan, D. (1992).*Investigation for which other research tools*.
- Rappaport, Roya. (1992).*Ritual. Foklore, Cultural Performance, and Popular Entertainment* (ed). Ricard Bowman. New York: Oxford University Press

- Reichards, R.J. 1986. Social Contact and Linguistic Diffusion, Vol. 62, pp 1-4. Language Journal of the Linguistic Society of America.
- Okpewho, I.(1992). *African Oral Literature*. Bloomington and Indiana Polis: Indiana University press.
- Oring, E.(1986). *Folk Groups and Folklore Genres: An introduction*. Logan Utah: Utah University press.
- Ruth Fenegan. *Oral Traditions and the verbal Arts: A Guide to Research practices*. London and New York: Routledge, 1992.
- Sims and Stephens.(2005). *Living Folklore: An Introduction to the study of people on their Traditions*. Logan Utah: Utah University press.
- Solomon Areaya.(2004). Quality Research: Beyond a number Game institute of educational research Hambueu. Addis Ababa University (Vol.11.on)
- Taylor SE.(1976). Categorical and Contextual Bases of Person Memory and Stereotyping. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1978;36;778-793
- Trimingham S. Islam in East Africa. Oxford: Clarendon; 1964
- Turner, V.(1969). Forms of Symbolic Action in R.F Spencer(ed), Forms of Symbolic Action, Proceeding of the spring meeting American Ethinological Society. Seattle: University of Washington press.
- Warkineh Kalbessa. 2001. *Traditional Oromo Attitudes towards the Environment: An Argument for Environmentally Sound Development: Organization for Social Science Research in East and South Africa (OSSREA)*.
- William Bascom.(1965). Four Function of Folklore. *Journal of American Folklore*. (vol.67:1954) pp33-49.
- .(1967). *The Forest of Symbols*. Ithaca. N.Y. Cornell University press.
- Yaazoo Nugusuu (2016). Qaaccessaa Adeemsafi Fakoomii Ateetee; Godina Shawaa Kaabaa Aanaa Warra Jaarsoo
- Yule, G. (2010). *The Study of Language*. (4th ed.) New York: Cambridge University Press. Answers Yahoo. Com/question/index?qid=201005180 92640 AACq6cd.
- ፌዴራል ስድስት (1991): *የሰነድ ሥልጣን፡ ስዲስ ስበብ፤ ቦሌ ማተሚያ ድርጅት፡፡*

ሰላሳ ሙሉ (2005): *ጠረፍ፡ የሙስሎች ጋዳምና በጋዳሙ የምክወኑ ባሳታ፡* የሁለተኛ ዲግሪ

የመመርቅያ ፅህፈት፡ ስዲስ ስበባ ዩኒቨርሲቲ፡፡

ሳደሳ ሙሉ(1993): *የወጪው ዳባራት አንዳንድ ግጥሞች፤ ይተናናታ፡፡* ስዲስ ስበባ፡፡

ሼክስ ብዱቃስ፡፡ (1979) : *የሰላሳ ሙሉ መጽሐፍ፡፡* ስዲስ ስበባ ሢጋ ማተሚያ ድርጅት፡፡

የሱፍሰሙ፡፡(1991): የሰላሳ ሙሉ ግጥሞችና የኢትዮጵያ ሥነጽሁፍ ቢ. ሲ. ዲግሪ መመርቅያ የቀረበ ፅህፈት፡ ስዲስ ስበባ ዩኒቨርሲቲ

DABALEE A

Yuunivarsiitii Finfinnee

Koollejji Namoomaa Qorannoo Afaanotaa,JoornalizimiifiSabquunnamtti

Muummee Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookloorii

Kabajamtoota odeeffennitootaa

Kaayyoon afgaaffii kanaa baarnoota Afaan Oromoo Ogbarruufi fookiloorii sagantaa digirii lammaffaa guuttachuuf ‘Xinxala Afoolaafi fakkoommii wadaaja dhaabbachuu Oromoo Kamisee Aanaa Jiillee Dhummuugaa’ilaalchisee ragaa funaannachuuf.Kanaafuu hirmaannan isin kallattiidhan afaaniin deebii kennuurratti qabdan milkaa’ina qorannoo kanaatii baayyee barbaachisaa waanta’eef,ragaa dhugaa kan hawaasni duraan itti fayyadamaaturanfi ammas itt fayyadamaa jiran osoo irraa hin hambisin natti himuun gahee isinirraa eegamu akka gumaachitan isin gaafachaa ragaan funaanamu kun dhimma qorannichaa qofaaf kan ooluufi iccitiin isaa kan eegamu ta’uu waadan isinii gala.

Kutaa duraa: Odeeffannoo waa’ee odeef kennitootaa

Maqaa_____Saala_____murii_____Ganda_____Hojii_____

1. Wadaaja jechuun maal jechuudha;dhaabbachuun isaa hoo maaliif barbaache?
2. Raawwii barsiifata hawaasaa kanaaf afoolli barbaachisufi akkaataan raawwii isaa tartiibaa kamiin adeemsifama?
3. Meeshaaleen sirnichaaf barbaachisan maalfa’i?, barbaachisummaanisaanii hoo yoom, eessaafi akkamiin tajaajilu ?
4. Wadaajni yoomiifi eessatti raawwata?
5. Sirna wadaaja dhaabbachuu keessatti qooddattoonni eenyuu fa’u? ga’een isaanii ho maali
6. Barbaachisummaan wadaaja dhaabbachuu akka dhuunfaafi hawaasaatti maali?
7. Wadaaja qopheessuun dhiibbaa qabaa? yoo qabaate maalirratti dhiibbaa geessisa ?
8. Qophiilee nyaataafi dhugaatii sirna wadaaja dhaabbachuu keessaatti barbaachisan, haalli qophiilee isaaniis tartiibaan ibsi.
9. Sirna ayyaaneffachuu kana wajjiin walqabsiisuun yaada dabalataa yoo jiraate ibsi

HIRMAANNA KEESSANIIF GALATOOMAA !

DABALEE B

Maqaa namoota odeeffannoon irraa funaanamee

Lakk .	Maqaa guutuu	Saal a	Um urii	Ganda	Gahee hojii	Odeeffannooirraa argame
1	Mohammed Abbayyee	Dhi	52	Garbii	O/w/bulchiinsaa	Ibsa wadaajaa
2	Anshaa Arbiyyee	Dha	47	Sanbatee (01)	Daldaltuu	Faaruu wadaajaa
3	Umar Mohammed	Dhi	39	Sanbatee (01)	DH/N/A/J/Dh	Odeeffannoo duudhaalee
4	Adam Waraabaa	Dhi	63	Baxxe	q/bulaa	Faaruu
5	Abbagaar Shagane	Dhi	77	Dullaa	Q/ bulaa	Jabaasuufi faaruu
6	Jaarraa Ahimad	Dhi	35	Baxxe	B/saa	Faayidaa wadaajaa
7	Jamaal Afiroo	Dhi	41	Sambatee	I/A/I G/W/A/B/J/D H	Odeeffannoo qophii wadaajaa
8	Ammee Xiyyaar	Dhi	65	Sanbatee	I//G/W/A/Turi zimii	Hariiroo Aadaafi duudhalee
9	Mohammed Arbiyyee		73	Sanbatee	Qotee bulaa	Safuu hawaasaa
10	JaabirMohammed	Dhi	83	Dullaa	q/bulaa	Duhaa
11	Faaxittii Shagane	Dhi	54	Sanbatee	Daldaltuu	Qophiilee dhangaa
12	Mohammed JaarraaUmar	Dhi	69	Gooda	Q/bulaa	Ibsa wadaaja

Gabatee1.3.Maqa Odeeffannootaakanneen maqaan isaanii akka heeramu ayyaman

DABALEE- C

Eebba(jabaasuu) wadaaja liqaa mijuuf(aannaniif) taasifamu

Kan jabaasu kan jalaa fuudhu

Mijuu jabaa

Allahuu magan magan

Nabii magaan magan

Mohammed magan magan

Mijuu roobaa

Nagaaha jabaa

Allahuu magan magan

Nabii magaan magan

Mohammed magan magan

Sadaqatu ilillaahii

Suwaahabni kan nabiiti

Kan dachii,mootii kanaa

Adeemaa miila daaktee

Dubbataa afaan hiitee

Allaahuu magaan magan

Haajaan haa baatu amiin

Haata'u mijuun jabaa jabaa.....

Eebba wadaaja torbanii keessaa kan korma

Jabaasuu Inaay Hirmaattota

Korma jabaa magaan

Rabbii magaan magaan

Nabii magaan magan

Kormi kormi haa seenu amiin

Ilma ilma dhalchiinaa amiin

Fayyaan haaseentu amiin

Dhukkubsataan haa fayyu amiin

Ollaan nagaan bulaa..... amiin

Nabiin kariim Allahu musalle

Eebba taliiloo(dhugaattii) yeroo wadaajaa

Kan Jabaasuu Hirmaattota

Laazzaa farajaa faraja

Nabii magan magan

Allahi magan magan

Moomin magan	magan
Mirgifadhu	amiin
Mijeeffadhu	amiin
Margi siif haa jiidhu	amiin
Lagni siif haa jiidhu	amiin
Fayyaan qabbana'aan	
Haa seentu	amiin
Dhiyaana qorraa nyaadhaa	amiin
Kan nyaattan dhugdan hin dhabiinaa....	amiin

Nabii kariim Allahu musalle

Eebba wadaajaa nama dhala dhabeef yeroo bunaa taasifamu

Awwal jabaa	jabaa
Waan jabaatu duraa bahaa	baha
Sarbaa dannabaa	dannaba
Gudeenni taadii	amiin
Harmi aannan	amiin
Qoraar furrii	amiin
Ooltu bultu ororanyi	amiin
Dahii badhu	amiin
Qotii nyaadhu	amiin
Horii bobbaasi	amiin
Faanti dannabaa	dannaba
Allahu mosolle	

Jabaasuu(eebba) yeroo liqaa jilaan lagatti waa'ee godaansaaf taasifamu

Kan eebbisu	kanneen jalaa fuudha
Laga nagaa marabbaa	ee marabbaa
Nagaa rabbi nuu haakennu	ee marabbaa
Rooba nagaa marabbaa	ee marabbaa
Godaan nagaa marabbaa	ee marabbaa.....
Ol-dachaatiin nagaha marabbaa	ee marabbaa
Rabbi nagaa nuuf kenni marabbaa	ee marabbaa
Biyyaa nagahaa marabbaa	ee marabbaa
Maatii nagahaa marabbaa	eee marabbaa
Maasii nagahaa marabbaa	ee marabbaa.....
Bokkuun kan Rabbiiti, ani kan Nabiitin jedhaan Raaga	
Abbagaarticha eebbisu	Uummata jalaa fuudhu
Rabbi nagaan nu haa kennu	-ee marabbaa
Laga nagaa marabbaa	-ee marabbaa
Rabbi nagaha marabbaa	-ee marabbaa
Bobbaagalti nagah marabbaa	-ee marabbaa
Margii maddi nagah marabbaa	-ee marabbaa...Rabbi subaana

Faaruu Nabii

Ariibuu nabii ariibuu (2) Ariibuu nabii ariibuu (2)
Assalamwalikum.... Assalamwalikum.....
Yaa nabii miilli kee hin qallane Ee...yaa nabi
Deemtee qaqqabsiita
Harki ke hin hin huqqanne
Kenniteet quubsita
Harras nuuf mildhu nuun jedhi kaa jabaa
Yaa nabi yaa naggasaa
Duumessa waaqa jalaa
Deemii si hin shanyaanu
Koottuu si hin gaffaanu
kophee malee hin godhatuu
Guftaa malee hin uffatuu
Warqii malee hin uffatuu
Dhugaa malee hin dubbatuu
Yaa nabii

Faaruu Nuruseen

Kan faarsukan jalaa fuudhu
Ariibuu nuruseen ariibuu(2) Ariibuu nuruseen ariibuu(2)
Assalaamwalikum assalaamwalikum
Nuruseen warrii fageenyaa assalaamwalikum
Birmachuun keessan dhiyeenyaa assalaamwalikum
Ija miidhagaa akka nabii keenyaa assalaamwalikum
Ee sharallaa nuruseenii
Ee bada nuruseenii
Nuruseenii baddaa Baalee
Ee qophataa nuruseenii
Birmataa nuruseenii..... assalaamwalikum.
Kan faarsu kan jalaa fuudhu
Assalamlallaha yaa rasuulallaa(2) Assalamlallaha yaa rasuulallaa
Yaa nama rabbi jaallatee,
Eenyumatu cunqursa lallaaha
Assalamlallaha yaa nuriyoo Assalamlallaha
Allahamohammedee Allahamohammedee
Yaa nuriyoo,nuurii,
Nuura qamarii
Nama Rabbi jaallate,

Nama Rabbii leellisee,
Nama Rabbi allame,
Yaa nuriyoo nuurii dukkana ibsuu Assalamlallaha

Eebba dhangaatii (nyaata) qophaa'e irratti taasifamu

Daraaraa jabaa
Mijuu roobaa
Nagahaa jabaa
Allahu magan
Nabii magan
Mohaammed magan
Haata'u,haada'u
Haajaan haa baatu....
Kan dachii kana
Mootii jabaa
Nagaha jabaa
Seeqaatu ilillaahii
Sadaqaatu gabbina
Suhaabni kan Nabiiti
Sugni kan Rabbiiti
Urgaa jaba
Allahu magan
Nabii magan
Mohaammed magan
Jiidha jabaa
Rooba nagaa
Nagaha jabaa
Kan sayid
kan Jamiilaa bulii magan...
Jabaasuu jimaaf taasifamu
Qambaxa jabaa
Allahu magan
Nabii magan
Mohammeed magan
Wadaajo Qambaxa jabaa
Rooba nagaha
Nagaha jabaa
Laddaa jabaaHurii jabaa
Hanqaaqqoo umar Aliyoo
Isa booruu har'a bari'ee
Qaraasisaa Arbiyyee
Hidhii Hasan odaa
Gabaabina warra billoo
Duuba Aanshaa waariyoo
Gabaabsituu shahbulee
Halkoo quba shanii

Koshee kuma afurii
Jal'aa ulaa aloo
Timbash
Hurriftee haajaan haa baatu
Muraanni haa baatu
Jabaasuu dhalee (addaannoo)

Dhalee jabaa
Allahu magan
Nabii magan
Mohaammed magan
Jiidha jabaa
Rooba nagaa
Nagaha jabaa
Kan sayid
kan Jamiilaa bulii magan
Kan dachii kanaa
Mootii jabaa
Nagaha jabaa
Seeqaatu ilillaahii
Sadaqaatu gabbina
Suhaabni kan Nabiiti
Sugni kan Rabbiiti.....

Jabaasuu wadaaja liqaarratti namoota gumaa haraarsuuf taasifamu

Rifeensi rifeensaaf qoricha
Alalli alalaaf qoricha
Foon fooniif qoricha
Lafeen lafeef qoricha
Dhiigni hasansaraa
Dachee haa bu'u
kokkee wajjin amaan haa ulluuqu
shillimaanni keessan asirratti wal haa ga'u....

Waraqaa Mirkaneeffannaa

A). Ani qorataan maqaaf mallattoon koo armaan gaditti eerame qorannoon kun hojii koo ta'uu isaafi kanaan duras yuunivarsiitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaf hindhiyaatin ta'uu isaa, akkasumas, Wabiileen qorannoo kanaaf dubbisee haala seera qabeessa ta'een fudhadhee; wabii keessattis kaa'uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa Hayiluu Taakkalaa Ayyaanaa

Mallattoo_____

Guyyaa_____